

Tichelwerken langs het Peizerdiep

G.J. van Dijk-van Eerden

Er gaat een oud verhaal dat de monniken van het St. Bernhardusklooster in Aduard bakstenen en dakpannen bakten op de plaats van de huidige boerderij het Tichelwerk in Foxwolde. Zo lezen we op de website van Het Drentse Landschap, de huidige eigenaar van het natuurgebied De Kleibosch en van de bijbehorende boerderij het Tichelwerk aan het Moleneind, dat *tot in de achttiende eeuw er nog stenen zijn gebakken in de omgeving van Tichelwerk. Monniken van het klooster van Aduard waren hier in de Middeleeuwen al mee begonnen*. De laatste monniken in de noordelijke Nederlanden waren na de Reformatie in 1594 echter al verdwenen, maar in de eeuwen daarvoor hebben kloosters wel degelijk een belangrijke rol gespeeld in de baksteenindustrie in het noorden van Drenthe. Bij nader onderzoek werd bovendien duidelijk dat er meerdere ondernemers actief waren in de tichelindustrie aan weerszijden van het Peizerdiep. De vraag waar, wanneer en hoe deze tichelactiviteiten werden georganiseerd, vormt het onderwerp van deze publicatie.

Potklei langs de oevers van het Peizerdiep

Het landschap van Drenthe is omstreeks 2.500.000 jaar geleden gevormd door de ijstijden in het Pleistoceen. Deze ijstijden werden afgewisseld met warmere perioden. Ook binnen één ijstijdperiode kwamen veel temperatuurverschillen voor. Tijdens de Elster-ijstijd, omstreeks 500.000 tot ca. 400.000 jaar geleden, bedekte een dikke ijskap uit Scandinavië de noordelijke landen tot aan de noordostrand van Nederland. Onder het ijs liepen lange en diepe tunneldalen, tot zo'n 100 meter beneden NAP en sommige zelfs tot 300 meter diep. Ze waren langgerekt en smal en hadden steile wanden. De tunneldalen waren wel tien tot honderd kilometer lang en slechts enkele kilometers breed.

Het smeltwater werd onder hoge druk tussen het landijs en de ondergrond geperst, waardoor er zich steeds dieper wordende tunnels vormden. Vervolgens ontstonden er, door het afsmelten van de ijskap, gedurende een lange tijd diepe meren in de tunneldalen die langzaam werden opgevuld met grof en fijn zand en later ook met laagjes klei. Doordat het uiteindelijk om vrijwel stilstaand smeltwater ging, kon zelfs de fijnste klei bezinken, waardoor een dik pakket potklei ontstond.

Potklei wordt gekenmerkt door de donkere kleur, donkergrijs tot zwartbruin. Deze kleur is afkomstig van bruinkool dat door het landijs onderweg is opgenomen uit grote bruinkoolafzettingen in Noord-Duitsland, Denemarken en het Oostzeegebied. De potklei, blootgesteld aan de open lucht, heeft door oxidatie een lichtgeel/grijze kleur gekregen. De zware potklei komt in Noord-Drenthe in de diepe ondergrond alleen voor boven de lijn Bovensmilde-Anreep-Rolde. Bij Gasteren, Gieten, in Nietap en in het beekdal van het Peizerdiep zit de klei hoog in de bovengrond. Potklei is een zware, compacte kleisoort. *Een kluit aan de schep moet je er met de voet afschuiven en eenmaal onder de schoenen laat het zich maar met moeite verwijderen. Echter eenmaal droog is het steenhard, harder nog dan de zware Groninger knikklei*, zo beschrijft geoloog Harry Huisman beeldend de typische eigenschappen van potklei.¹

Fig. 1. Tunneldalen in Noord-Nederland uit de Elsterijstijd, opgevuld met potklei. De blauwe stippellijn geeft de maximale grens aan van het landijs (Bron TNO-NITG).

Agrarisch gebruik van percelen met potklei in de ondergrond was (en is nog steeds) om die reden heel beperkt. De dikke, taaie kleilagen laten nauwelijks water door, zodat de weilanden in natte seizoenen lang onder water staan en slechts geschikt zijn voor hooiland en naweide. Alleen percelen bedekt met een laag dekzand, de zogenaamde bouwkampen, werden gebruikt voor de teelt van gewassen. Het potkleigebied zelf was een onbewoonde wildernis, met slechts hier en daar een enkele boerderij aan de buitenrand. Uit de zeventiende-eeuwse Grondschattingsregisters blijkt dat de buurschap Foxwolde, onderdeel van het kerspel Roden, tot aan het begin van de achttiende eeuw zeer spaarzaam werd bewoond.

In de Middeleeuwen ontdekte men dat de potklei in de kop van Drenthe zich uitermate goed leende voor het bakken van stenen, dakpannen en ander gebruiksgoed. Zo ontstond in de loop van de dertiende eeuw, mede als gevolg van de bouw van het St. Bernardusklooster in Aduard, een bloeiende pannen- en baksteenindustrie in het beekdal van het Peizerdiep. Ook de bouw van enkele kerken in deze periode, zoals de St. Jacobskerk in Roderwolde, de St. Catharinakerk in Roden en de St. Johanneskerk in Peize, heeft grote invloed gehad op een groeiende vraag naar baksteen en dakpannen.

Opkomst van de baksteenindustrie en het St. Bernardusklooster in Aduard

In het noorden van Nederland dateert het gebruik van baksteen als bouw materiaal uit het laatste gedeelte van de twaalfde eeuw. Waarschijnlijk is het bekende Cisterciënzerklooster Klaarkamp bij Rinsumageest in Friesland het eerste grote bouwwerk dat omstreeks 1165 in baksteen werd gebouwd. Kort daarna volgde in snel tempo de bouw van enkele grote cisterciënzer kloosters: 1191, Bloemkamp in Wittewierum; 1192, het St. Bernardusklooster in Aduard. Men neemt over het algemeen aan dat de enorme opkomst en bloei van de kloosters aan het einde van de twaalfde eeuw de oorzaak is geweest van de snelle ontwikkeling van de baksteenindustrie. De historicus W.J.A. Arntz vat deze samenhang kernachtig samen: *De snelle verspreiding van de middeleeuwse baksteen over een uitgestrekt gebied, de fabricage in een vrijwel uniform - technisch gezien ongunstig - formaat, alsmede de snelle ontwikkeling van een baksteenarchitectuur, wijzen onomstotelijk naar een centraal gezag. Hiervoor komt in die tijd alleen een kloosterorde in aanmerking.*²

Fig. 2. Een klomp potklei gedolven aan de oostkant van het Peizerdiep (foto Hans Dekker).

Bewoners van de Lage Landen maakten voor het eerst kennis met het gebruik van baksteen als bouw materiaal onder de heerschappij van de Romeinen. De Romeinen gebruikten over het algemeen tamelijk vette klei of leem als grondstof en maakten daarom nogal dunne stenen. Het woord ‘tichelen’ is afkomstig van het Romeinse woord *tegula* waarmee door de Romeinen geen baksteen maar dakpan werd bedoeld. De plaatsnaam Tegelen in Limburg verwijst direct naar deze Romeinse tichels.

Met het vertrek van de Romeinen omstreeks 400 na Chr. verdwenen in het noorden ook de expertise en de techniek van het stenen bakken. Pas na de kerstening van de noordelijke landen en de bouw van de eerste kleine kerken groeide de behoefte aan duurzaam bouw materiaal. Wanneer de financiële middelen ruim genoeg waren, werd in plaatsen dicht bij de grote rivieren aanvaardelijk gekozen voor het dure tufsteen, aangevoerd uit het Eifelgebied. Ook in het noorden verrezen ondanks de vele problemen tijdens het transport enkele kerken in tufsteen zoals in Anlo, Vries en Diever.

Het vergeten ambacht werd ‘herontdekt’ dankzij de contacten van reizigers met zuidelijke culturen. Tussen de kloosters in heel Europa bestond een drukke uitwisseling van ideeën, niet alleen op theologisch en spiritueel gebied. Kloosterlingen, edellieden en geleerden reisden veel en bezochten buitenlandse universiteiten en culturele centra ver over de eigen landsgrenzen. Vanaf de elfde eeuw waren jaarlijks honderdduizenden mensen op pad. Kathedraalscholen en universiteiten trokken studenten van heinde en verre. Kruisvaarders bezochten de landen rond de Middellandse Zee en kwamen terug met prachtige verhalen over de schoonheden die ze onderweg hadden gezien.³ Zo weten we dankzij de *Kronieken* van abt Emo van het klooster Bloemhof in

Fig. 3. Maquette van het St. Bernardusklooster in Aduard (bron: Jacob Loer).

Wittewierum welke lange reizen hij heeft gemaakt en welke wonderen hij aanschouwde op weg naar steden als Munster, Prémontré en Rome.⁴

Men leerde in het buitenland bovendien dat baksteen een duurzaam bouw materiaal is, dat goed bestand is tegen brand. De angst voor branden was niet ongegrond: in april 1227 brandde het grootste gedeelte van de stad Groningen af, waarna de overheden er sterk op aandrongen om bakstenen en dakpannen te gebruiken voor de herbouw van de verwoeste stad. Veel oude houten kerken, gedekt met riet of stro, verdwenen in de vlammen en werden vervangen door grotere bakstenen kerken.

4

In de *Abtenkroniek van Aduard* staat het schilderachtige verhaal van de stichting en de bouw van het enorme Aduarder kloostercomplex. Voor een goed begrip van de omvang en de belangrijke positie van het Aduarder klooster is een korte samenvatting van de stichting en de bouwperiode op zijn plaats:

In het jaar des Heren 1192 werd op de nonen (om drie 's middags, red.) van 5 juni, de feestdag van St. Bonifatius, bisschop en martelaar, en van zijn gezellen, in Friesland de Sint-Bernardusabdij gesticht te Aduard in het diocees Münster, als tweede dochter van Klaarkamp, in het achtendertigste jaar na de dood van Sint Bernardus. De reden van deze stichting was dat op die plaats dikwijls talrijke lichten in het nachtelijk uur waren verschenen, naar vrome overtuiging een voorspelling van wat komen zou. Daarom werkten de gelovigen, door devotie in vuur en vlam gezet, eendrachtig aan de bouw van het klooster, in de hoop dat dit werk welgevallig zou zijn aan de almachtige God, die deze plaats zo overduidelijk van te voren had aangewezen. Ja, op deze plaats leefden zeer heilige mannen die, zoals uit de geschriften over deze plaats blijkt, kosten noch moeite spaarden om God een waardige woning te bereiden. Ook toen zij de muren optrokken, lieten zij hun heilige levenswandel geenszins varen. Want dikwijls leden ze zelf gebrek opdat zodoende de armen te eten zouden hebben.⁵

Wibrandus, de stichter, en zijn metgezellen maakten deel uit van de Cisterciënzer kloosterorde die in 1098 was ontstaan in het Franse Citeaux. Deze kloosterorde kenmerkte zich door het streven naar grote vroomheid, soberheid en ijver. Binnen het klooster heerste een strenge discipline waar alle uren van de dag in het teken stonden van gebed, bijbellezing en hard werken. Het verhaal ging dat de monniken zo zuinig waren dat ze *hunne kaproenen of hoofddeksels ophingen aan de stralen der zon, meenende dat het kapstokken waren*. Bovenal moest het klooster zelfvoorzienend zijn en in al zijn eigen behoeften kunnen voorzien. Daarom was de plaats van vestiging van primair belang: een grote kloostergemeenschap was aangewezen op goed bevaarbare waterwegen.

Gedreven door hun goddelijke inspiratie verzezen in snel tempo het eerste in hout gebouwde kloostertje, een kapel met twee altaren en een woon/slaapvertrek. Weldra ontstond er een enorme toeloop van mannen die of monnik of lekenbroeder (convers) wilden worden, aangetrokken door de geur van heiligheid die om het kloosterleven hing. Om aan al deze nieuwe broeders onderdak te geven, werd besloten een groter klooster te bouwen met het nieuwe bouw materiaal van die jaren, baksteen.

Voordat men zich aan zo'n groot bouwwerk waagde, werd een lekenbroeder/bouwmeester met zijn zoon naar Frankrijk gestuurd, naar het moederklooster in Clairvaux, om de abdijkerk aldaar op te meten. Met de bouw van de kloosterkerk in Aduard werd begonnen in 1240 onder abt Eylardus in het 23ste jaar van zijn bestuur, met behulp van 200 conversen. In de *Abtenkroniek* schreef de opsteller over abt Eylardus het volgende:

*Hij spande zich ten zeerste in voor de bouw van de kerk alhier, daarin bijgestaan door tweehonderd lekenbroeders, die hij allemaal naar de uiteenlopende aard van de werkzaamheden ordentelijk had ingedeeld en hun plaats had toegewezen. Maar hij was niet minder nauwgezet in de stipte handhaving van de kloostertucht dan in het optrekken van de muren. Maar buitengewoon was eveneens dat de stenen niet naar het bouwwerk werden gedragen of gereden. De lekenbroeders vormden een rij vanaf de plaats waar ze werden gebakken, en gooiden ze aan elkaar door van de eerste tot de laatste broeder, en deze laatste legde ze bij de kerk in aanbouw neer.*⁶

Zo er al enige historische waarheid mocht liggen in dit staaltje stenen gooien, dan hebben de broeders dat zeker niet gedaan vanuit veraf gelegen tichelwerken. Het Aduarder klooster had aanvankelijk in de directe nabijheid eigen tichelovens. Bij opgravingen zijn restanten van steenovens gevonden aan de rand van het kloosterterrein aan de Hamsterdreef.⁷ Naarmate de bouw van het Aduarder klooster vorderde, raakten de dichtst bijgelegen kleivoorraden uitgeput en moesten de stenen over grotere afstand worden aangevoerd. Het is bekend dat er bakstenen werden gebakken in tichelwerken in Langeweer en Lagemeeden. Deze tichelwerken waren op den duur mogelijk niet in staat genoeg stenen te produceren waardoor het klooster noodgedwongen naar verder weg gelegen gebieden uitwek. Op verschillende plaatsen in Noord Drenthe startte het klooster de exploitatie van tichelwerken zoals in Noordlaren, Ter Heijl en in de Leemdobben in Foxwolde.

De middeleeuwse geschiedenis van Noord Drenthe is nauw verweven met de historie van het St. Berhardusklooster te Aduard. Dankzij de kennis van de monniken van dit klooster hebben belangrijke ontwikkelingen plaatsgevonden op het gebied van waterstaat, veenontginningen, kerkenbouw, handel en economie. Het oude veengebied tussen het Drentse zand en de Groninger klei kon pas toegankelijk en rendabel gemaakt worden na de gezamenlijke inspanning van verschillende belanghebbenden, samengebracht in en geleid door een gestructureerde organisatie zoals het Aduarder Zijlvest. Een aantal Noord Drentse kerspelen maakte deel uit van dit zijlvest waarin het klooster eveneens een belangrijke rol speelde. Gedurende vele jaren hebben de monniken leiding gegeven aan de 'herinrichting' van de natte veengebieden in het noorden van Drenthe. De ontginning van het uitgestrekte veengebied ten noorden van Roderwolde en de aanleg van de Roderwolderdijk zijn te danken aan de goed georganiseerde zijlvestorganisatie.

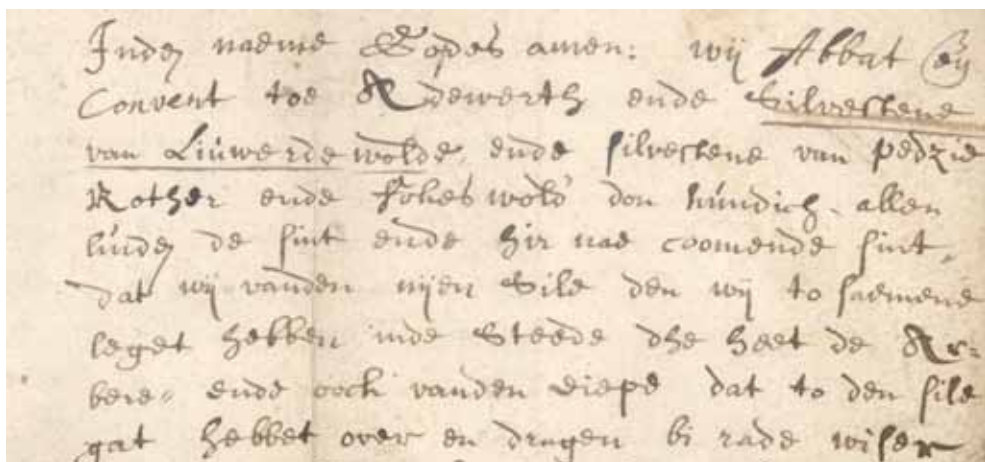

Fig. 4. "In den naeme Godes amen: wij Abbat ende Convent toe Adewerth ende silvestene van Liuwerdewolde ende silvestene van Pedzie, Rotherwolde in plaats van Roden gelezen. Dit is onjuist: Roderwolde maakte geen deel uit van het Aduarder Zijlvest maar viel onder het Kommerzijlvest (Drents Archief).

Tijdens de bouw van het enorme kloostercomplex in Aduard moest men ongetwijfeld tal van logistieke problemen oplossen, zoals de keuze van de bouwmaterialen en het transport van de grote hoeveelheden benodigde brandstoffen. In 1250 kreeg de abt van Aduard van de electbisschop van Utrecht, Hendrik van Vianden, toestemming om handel te drijven in de Drentse en Groninger landen: *met magt, om hout, turf en beesten door Drenthe en al des Bischops landen, te vervoeren*.⁸ De rechters van Coevorden, Eelde en Groningen zouden toezien op het handhaven van deze aanschrijving. Het klooster mocht sindsdien onbelemmerd turf, hout en schapen vervoeren naar Aduard en kon daarmee voorzien in de enorm toegenomen behoefte.

Het vervoer van zware lasten was in de Middeleeuwen een groot probleem. Wegen waren er weinig of in dermate slechte staat dat het transport van grote vrachten over land in natte jaargetijden onmogelijk was. Daarom vond de aanvoer van zand, stenen, turf of granen meestal plaats over het water. Maar ook dat leverde de nodige problemen op: in de winter was door hoog water en overstromingen een tocht over water een hachelijk avontuur, in de zomer konden schepen door de lage waterstand de plaats van bestemming aan de bovenloop van de rivieren slecht bereiken. Zware lasten zoals stenen en zand werden bij voorkeur door pramen vervoerd met een breedte van ongeveer 3 meter, lengte 8 tot 9 meter en een diepgang van 50 tot 75 centimeter. Deze pramen hadden een netto laadvermogen van ca. 13,5 ton of 1½ last turf. In de loop van de zeventiende eeuw werden de pramen groter.⁹ Het Peizerdiep was in de bovenloop doorgaans slecht bevaarbaar door de vele kronkels en ondiepten. De scheepvaart werd bovendien ernstig gehinderd door de aanwezigheid van aalstallen, juist in de zomerperiode van juli tot en met september. Deze van takken gevlochten hekwerken werden in augustus in de stroom gezet om volwassen palingen tijdens hun trek naar de oceaan te vangen. Het waren dikwijls grote constructies die overstromingen en diepe kolken veroorzaakten.¹⁰

De waterstaatkundige maatregelen van het Aduarder Zijlvest leidden tot de aanleg van nieuwe dijken, sluizen en bruggen. Waterlopen werden rechtgetrokken en nieuwe verbindingen gegraven. De afvoer van het Drentse water werd beter beheersbaar en het transport over water kreeg een geweldige impuls. Dankzij de verbetering van de waterinfrastructuur ontwikkelde het noorden

van Drenthe zich als een belangrijke toeleverancier van het klooster in Aduard. De eerste kanalisaties van het Peizerdiep vonden al plaats in de veertiende eeuw.¹¹ Ingrijpende maatregelen bleven echter ook de eeuwen hierna noodzakelijk. Uit een oorkonde uit 1563 blijkt dat in die jaren de hoofdstroom van het Peizerdiep opnieuw werd gekanaliseerd ten behoeve van de scheepvaart. Door het afsnijden van een meander ontstonden twee waterlopen: een nieuwe doorvaart en de oude *principaal stroom*.¹²

De St. Jacobskerk in Roderwolde

De oude kerken in het noorden van Drenthe zijn allen gebouwd van stenen, gebakken in de directe nabijheid van de bouwplaats. Ook al zijn hier geen schriftelijke bronnen over bekend, men mag aannemen dat de St. Johanneskerk van Peize gebouwd is met kloostermoppen, gebakken in tichelovens aan de oostkant van het Peizerdiep. Voor de St. Catharinakerk in Roden zal het bouw materiaal afkomstig zijn geweest van ovens in de buurt van de Wehorst of uit Terheijl. De tichelwerken in de Leemdobben van Foxwolde leverden niet alleen bakstenen aan het klooster van Aduard, ook de St. Jacobskerk in Roderwolde werd gebouwd met deze stenen. De kerk van Roderwolde is gesticht in de tweede helft van de elfde eeuw. Het eerste kerkgebouw was ongetwijfeld van hout, zoals dat in de noordelijke streken meestal het geval was. Het dure tufsteen is in het kleine kerspel nooit gebruikt.¹³ Er werd, vermoedelijk op dezelfde locatie, in de dertiende eeuw een nieuwe kerk in baksteen gebouwd.

In 1830 werd deze romaanse kerk afgebroken omdat: *de muren van boven rondom waren ingevreten en losgeraakt, zodanig dat de platen die de kap dragen, geen genoegzaam steunpunt meer hebben, evenmin als de kap zelve; terwijl het een en ander opmerkelijk is uitgezet of gezakt, zodanig dat de bedoelde kerk zich door een hoge ouderdom in een zeer bouwvallige toestand bevindt en voor gene behoorlijke reparatie vatbaar is.*¹⁴

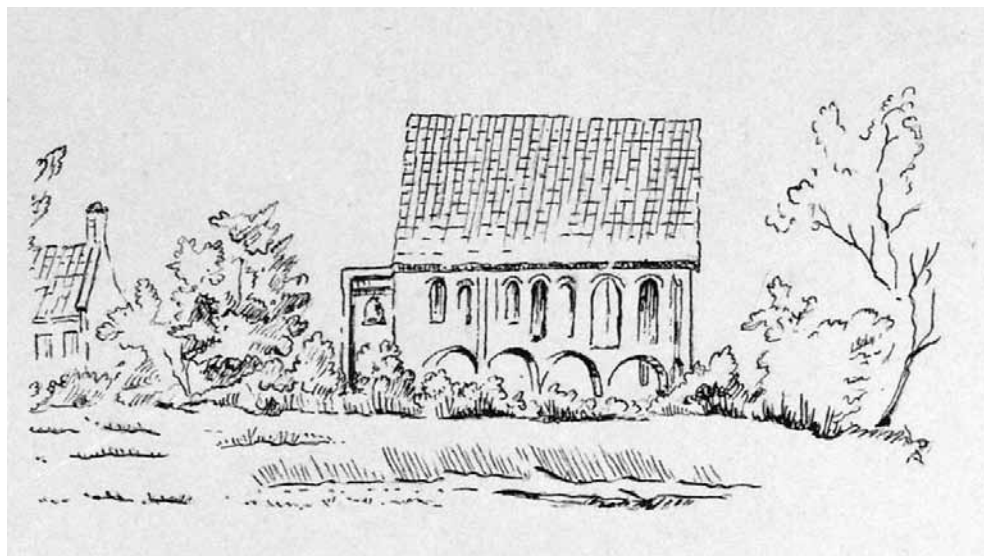

Fig. 5. Schets van C.H. Peters, vermoedelijk gekopieerd van een tekening gemaakt ten tijde van de afbraak in 1830. De oorspronkelijke tekenaar heeft enige fantasie gebruikt want in werkelijkheid was de klokkentoren niet vast aan de kerk gebouwd. De grote bronzen klok hing in een losstaande klokkenstoel aan de zuidwestkant van de kerk (Drents Archief).

Rijksbouwmeester C.H. Peters schreef in 1892 naar aanleiding van deze afbraak hoe spijtig deze beslissing in zijn ogen was *daar deze kerk eene der weinige, zoo al niet de eenigste kerk van Drenthe was, welke geheel het karakter bezat van de oud-Groninger baksteenkerken der 13e eeuw*.¹⁵ De oude St. Jacobskerk is, evenals veel Groninger dorpskerken, gebouwd in de eeuw van de enorme opkomst van de kloosters. De specifieke kennis en de expertise van de Aduarder monniken op het gebied van de steenbakkerij en de bouwkunst hebben hun invloed gehad op de wijde omtrek. Voor de bouw werden bakstenen gebruikt van ca. 30 centimeter lengte, 14 centimeter breedte en 9 centimeter hoogte. Stenen van dezelfde afmeting zijn in Foxwolde gevonden op plaatsen waar de oudste tichelovens hebben gestaan. Het grote formaat van de bakstenen bevestigt de hoge ouderdom.

We mogen aannemen dat het bakken van de stenen en het bouwen van de kerk heeft plaatsgevonden onder toezicht van te zake kundige bouwmeesters en ambachtslieden in dienst van het Aduarder St. Berhardusklooster.

De techniek van het bakken van kloostermoppen en pannen

De techniek van het stenen bakken is in de loop der eeuwen tot aan de invoering van machines en de industrialisatie van de sector nauwelijks veranderd. Bronnen met informatie over het steenbakken gedurende de Middeleeuwen in Drenthe zijn echter uitermate schaars. In 1937 werd door Prof. van Giffen archeologisch onderzoek gedaan in Erm. De ovenresten die hij onderzocht dateren uit de vijftiende eeuw en verschillen waarschijnlijk niet wezenlijk van de oudste steenovens in de regio rond het Peizerdiep.¹⁶ De onderzochte oven in Erm was een rechthoekige veldoven van rauwe stenen aan drie zijden opgestapeld. De stookplaats lag voor de westelijke muur. Ook vonden de onderzoekers sporen van een droogschuur tegen de noordmuur. Deze schuur had een afgeknot driehoekig grondplan en een naar drie kanten afhellend waaiervormig dak, bedekt met pannen. Soortgelijke bouwwerken zijn ook bekend in de regio van het Peizerdiep, waar ze *boe* worden genoemd. De boe was een langwerpige overdekte droogschuur voor het drogen van de pannen. De open zijwanden waren voorzien van rietmatten en later van deuren en kleppen om de toevoer van lucht te beheersen.¹⁷

Kenmerkend voor de middeleeuwse steenbakkerij is de plaatsgebondenheid. De ovens werden gezet, daar waar de belangrijkste voorwaarden aanwezig waren: geschikte klei in de ondergrond, voldoende brandstof in de omgeving en een gunstige ligging ten opzichte van aan- en afvoerwegen. Om eventuele overlast door vuur en rook te voorkomen werden de ovens niet in de directe nabijheid van andere huizen gezet.

Eveneens typerend voor het ambachtelijke steenbakken is de seizoensgebondenheid. In noordelijke streken werd in de winter niet geticheld omdat bij vorst de verwerking van de stugge klei onmogelijk was. Een beetje nachtvorst in het najaar of het late voorjaar kon de nog ongebakken stenen totaal bederven. Omstreeks 1 april of in de week na Pasen werd met het werk begonnen, tegen eind september moest men noodgedwongen stoppen.

De verwerking van klei tot baksteen vond plaats volgens een vast werkpatroon: na het graven van de klei volgde eerst de opslag, dan het voorbereiden, daarna het vormen, het drogen en tenslotte het bakken. De eerste fase van het werk begon met het graven van de potklei, waarschijnlijk aan het begin van de herfst. De klei lag in het gebied rond Roden en aan weerszijden van het Peizerdiep letterlijk voor het opscheppen. De zware potklei werd afgegraven tot aan het grondwater en op kruiwagens of in rugmanden naar de plaats van verwerking gebracht. Was het terrein wat vlakker en minder ruig, of moest men een grotere afstand overbruggen, dan werden ook sleden en karren, getrokken door paarden, gebruikt.

De potklei werd vervolgens eerst schoongemaakt, stenen en takken werden verwijderd, daarna werd de klei 'in de rot' gezet: de voorraad werd op een bult geschept om tot het volgende voor-

Fig. 6. Verschillende maten plavuizen. Soms bleef er na de winter toch nog rommel achter in de klei; in de linker plavuis werden kleine kiezelsteentjes meegebakken. De plavuizen zijn gevonden in de Kleibosch (eigendom van J. Ensing, foto Jan Battjes).

Fig. 7. De vormer slaat de klei in de vormbak. Op de achtergrond een brandende steenoven (Jan Luyken, afbeelding van 'De Tichelaar', uit Spieghel van het menselyk bedrijf, 1694).

jaar te overwinteren. Het uitvriezen verbeterde de structuur en de kwaliteit van de klei en de laatste organische resten verdwenen in de loop van de winter.

Wanneer in april het vormseizoen begon, werd van een gedeelte van de tichelplaats de bodem goed aangestampt om te dienen als 'treedeel'. De klei werd hier vervolgens in dunne lagen opgebracht. Om het materiaal soepel te maken werd de klei met voeten getreden, soms met toevoeging van zand en water. Dit treden werd dikwijls gedaan door vrouwen en kinderen op de treeplaats.¹⁸ De tichelaar gaf leiding aan het werk maar ook zijn vrouw en kinderen werden ingeschakeld. Men maakte van te voren een grote oppervlakte van het droogveld in gereedheid en bestrooide dit met zand.

De steenvormer stond achter zijn tafel met een bakje water, een bakje zand, de steenvorm en de afstrijker. Rechts van de steenvormer stond zijn handlanger die hem een klomp klei aanreikte. De vormer pakte de kleiklomp en sloeg ze met kracht in de voor hem liggende vorm, drukte de massa met de hand stevig aan en streek de overtollige klei weg met een strijkhout of sneed die af met een boogdraad. Links van de vormer stonden de

afdragers, vaak kinderen die de volle vorm naar de baan brachten, omkeerden en leegden. De vormer had drie vormen, een in gebruik, de andere twee onderweg. Een bekwame vormer haalde wel een productie van 6000 stenen per dag, afhankelijk van de hoeveelheid arbeiders die in het hele proces meehielpen.

Na het vormen werden de rauwe stenen te drogen gezet, eerst op hun kant, daarna op hun zij. Tussen de stenen werd zoveel ruimte gelaten dat de wind er tussendoor vrij spel had. Tijdens het drogen moest voortdurend op het weer gelet worden. Bij iedere regenbui moesten de rijen stenen afgedekt worden met matten van riet of stro. Ook al te felle zonnebrand was funest voor de ongebakken stenen. Waren de stenen goed gedroogd dan werden ze, meestal door vrouwen, op hopen gestapeld en daarna gebakken.¹⁹

Waren er genoeg stenen gedroogd, dan kon het bakken beginnen. In de loop van de vijftiende eeuw, toen steeds meer vaste tichelwerken verschenen, bouwde men lange afdaken bedekt met riet of stro. Langs de oostelijke oever van het Peizerdiep vinden we sporadisch een vermelding van een zogenaamde tichelboe, in Foxwolde is daar geen spoor van terug te vinden.

Voor het opzetten van een tichelwerk met bijbehorende voorzieningen was veel grond nodig: een groot oppervlak voor het drogen van de rauwe stenen, schuren voor de opslag van brandhout en turf en onderdak voor de arbeiders. Het opzetten van een ticheloven gebeurde aanvankelijk volgens de veldbrandmethode. Eerst werd ter plekke een geschikt en droog stuk grond uitgezocht dat vlak werd gemaakt. De vloer werd daarna bedekt met plat neergelegde, (voor zover aanwezig) gebakken stenen. De rauwe, reeds gedroogde, stenen werden staande op de lange smalle kant in de oven in rijen opgestapeld. Op regelmatige afstanden werden tussen de steenrijen gangen uitgespaard tot een halve meter hoog. Deze gangen werden gevuld met brandstof, hout en turf. Vervolgens stapelde men de rauwe stenen verder op, nu ook boven de stookgangen, tot zeker een hoogte van twintig 'kantelingen'. Tussen de stenen werd voldoende ruimte gelaten om de hitte te laten trekken. De stapel werd van boven afgedekt met een paar lagen reeds gebakken stenen, liggende op hun platte kant. Soms werden daar bovenop nog zoden of plaggen gelegd. Tenslotte werd alles rondom dichtgesmeerd met klei, waarbij bovenin enkele trekgangen werden vrijgelaten.

Daarna werd de brandstof aangestoken en regelmatig van onderaan bijgevuld. Was de oven heet genoeg, dan werden de 'monden' onderin afgesloten. Het gehele bakproces vanaf het inzetten, stoken, afkoelen en leeghalen duurde meerdere weken. In de kleine veldovens werden per keer gemiddeld 10.000 stenen gebakken. Afhankelijk van de vraag bakte men meerdere partijen per seizoen.

De losse oven had het voordeel dat het weinig moeite en middelen kostte om hem op te richten, af te breken en elders weer op te bouwen, maar de productie was beperkt. Daarom ging men al snel over tot het metselen van vaste ovens, ook wel veldovens genoemd.

Verderop in dit artikel komt naar voren dat er in de regio langs het Peizerdiep veel dakpannen werden gebakken. De vette kalkarme potklei die daar werd gewonnen, leende zich uitstekend voor het bakken van helder rode dakpannen. Het bakken van pannen was een arbeidsintensief procedé, waaraan meerdere personen meewerkten. Voor het vormen van de dakpan moest de klei vooraf goed worden getreden om de plasticiteit van de klei te verhogen. Elke pannenbakker (ook wel pottenbakker genoemd) had zijn eigen vormbak die hij zelf had gemaakt. Het vormen van de pannen gebeurde meestal in een overdekte schuur, waarin de pannen ook werden gedroogd. In de oude veldovens zoals die in de Leemdobben hebben gestaan, werden stenen en pannen waarschijnlijk tegelijk gebakken. De pannen, evenals estrikken en plavuizen, werden boven in de oven op en tussen de stenen gelegd. Om een gelijkmatig product te krijgen, moest direct contact met het vuur worden vermeden.²⁰ Schriftelijke bronnen uit de zestiende eeuw doen vermoeden dat vooral aan de oostkant van het Peizerdiep speciale pannenovens werden gebruikt.

Fig. 8. Resten van dakpannen gevonden aan de oostkant van het Peizerdiep (eigendom J. Ensing, foto Jan Battjes).

De relatie tussen het klooster Aduard en de tichelwerken in de marke van Roden

Monniken en kloosters zijn na de Reformatie in 1594 eeuw verdwenen in het noorden. Ook het St. Bernardusklooster in Aduard trof dit lot. In 1580 werd het klooster in brand gestoken door Oranje gezinde troepen, op de vlucht voor de oprukkende Spanjaarden. Het grootste gedeelte werd verwoest, waarbij de bibliotheek met een grote collectie kostbare geschriften verloren ging. Willem Emmen, de laatste abt van het klooster, leverde op 15 februari 1595 de abtszegels in, waarna het klooster en alle kloostergoederen toevielen aan de Staten van Stad en Lande. De laatste monniken verhuisden met hun abt naar het abtshuis aan de Munnikeholm in Groningen.²¹ De restanten van de ooit zo indrukwekkende kloostergebouwen werden in de daaropvolgende jaren afgebroken. Vanaf 1608 werden enorme hoeveelheden bakstenen onder meer gebruikt voor de aanleg van de nieuwe vestingwerken van de stad Groningen.

In de loop van de tijd is van verschillende zijden geopperd dat het Aduarder klooster een voorwerk, ook wel uithof of gangria genoemd, gehad zou hebben in Foxwolde. In lijsten met bezittingen van het St. Bernardusklooster komt Foxwolde echter niet voor. Wel worden andere bezittingen in de kop van Drenthe genoemd zoals in Roden, Terheijl en in Noord- en Zuidlaren. Behalve geestelijk centrum voor verering, gebed en goede werken was de vestiging van het cisterciënzer klooster in Aduard een grote economische onderneming. Pijler onder het bestaan van het klooster was de zelfredzaamheid en het streven naar economische onafhankelijkheid binnen een gesloten systeem. Economische activiteiten mochten echter niet gericht zijn op geldelijk gewin. Vanaf de stichting vond geleidelijke uitbreiding plaats van het grondbezit door aankoop of ruil met andere grondeigenaren. In eerste instantie vond deze expansie plaats in de directe aangrenzende gebieden van de abdij, later werden ook op grotere afstand landerijen aangekocht.

Het St. Bernardusklooster werd bevolkt door twee verschillende groepen: de koormonniken en de conversen of lekenbroeders. Koormonniken wijdden hun hele leven aan gebed, aan contemplatie en aan religieuze taken. Zij mochten het klooster niet verlaten. Het dagelijkse werk werd verricht door de lekenbroeders. Zij zorgden voor het beheer en de bewerking van de ver weg gelegen landerijen. Deze lekenbroeders werden wel als monniken beschouwd en hadden hun kloostergeloften afgelegd, maar waren niet onderworpen aan de strenge discipline van het liturgisch koorgebed. Tijdens de dagelijkse werkzaamheden volstonden eenvoudige gebeden in de eigen volkstaal. De conversen woonden op een voorwerk op enige afstand van het klooster. Voor hun godsdienstige plichten werd dikwijls dichtbij het voorwerk een kapel gebouwd.

In de loop van de dertiende eeuw groeide het klooster van Aduard uit tot een groot agrarisch bedrijf met een bezit van 5814 hectare, één der grootste van Nederland en noordwest Duitsland. Vooral het stichten van voorwerken en het inschakelen van conversen heeft bijgedragen aan deze enorme expansie. Uit onderzoek is gebleken dat de conversen meestal optraden als een soort bedrijfsleiders. Voor het dagelijkse werk werden arbeiders en conventslieden uit de regio ingehuurd, die wel onder de kloostertucht leefden maar geen geloften hadden afgelegd. Het klooster van Aduard had ongeveer dertien voorwerken in Groningen en Drenthe. De oudste voorwerken lagen het dichtst bij het klooster, maar ook in Drenthe verkregen de monniken uitgestrekte bezittingen, zoals in Wolfsbergen en Everswold. De uithof Wolfsbergen was gebouwd op het Noordlaarder veen, de uithof Everswolde lag eerst tegen de noordgrens tegen het Anloërveen, maar werd later verplaatst.

Men spreekt alleen dan van een voorwerk wanneer er sprake is van een groot aaneengesloten complex van landerijen van 200 à 300 hectare zoals dat ook in Terheijl het geval was. Daar verkregen de Aduarder monniken mogelijk al vanaf de dertiende eeuw het recht om hout, turf en koren te winnen. Ook had het klooster al in de dertiende eeuw een aanzienlijke hoeveelheid waardelen in eigendom in het westelijk deel van de marke van Roden. Niet alleen waren producten als turf en hout belangrijk voor het klooster, van nog groter belang was de aanwezigheid van potklei in de bovengrond, een ideale situatie voor een tichelwerk. Er zijn dus wel punten van overeenstemming tussen de situaties in Terheijl en in Foxwolde, met één groot verschil: het St. Bernardusklooster in Aduard had geen eigendom en dus ook geen voorwerk in Foxwolde.²²

Tichelwerken in Foxwolde

Vermoedelijk dateren de eerste ovens in Foxwolde uit de dertiende eeuw en zijn van het type veldbrandoven. Door vergelijking van schriftelijke bronnen met achtergebleven landschappelijke sporen lijkt het aannemelijk dat deze ovens in het noordelijke gedeelte van de Kleibosch hebben gestaan in het gebied dat meestal wordt aangeduid met de veldnaam de Leemdobben. Hier werden de eerste bakstenen voor de bouw van de St. Jacobskerk in Roderwolde en het St. Bernardusklooster in Aduard gebakken.

Kleiwinning in de Leemdobben

Het meest noordelijke gedeelte van de Leemdobben ligt nog in de oorspronkelijke staat zoals het na de laatste kleiwinning is achtergelaten, met ticheldobben en afvoerkanaaltjes. Het zuidelijke perceel langs de Hemdijk is in de vorige eeuw ontgonnen en geëgaliseerd. Een kunstmatig verhoogd rond plateau aan de zuidkant van de Leemdobben wijst erop dat hier een veldoven heeft gestaan, direct gelegen aan een afvoerkanaaltje met zwaaiikom. De stenen bestemd voor Aduard werden na het bakken op platte bootjes geladen en naar het Peizerdiep afgevoerd. Voor de her-

inrichting van de polder Zuidermaden kon men duidelijk de sporen ontdekken van meerdere afvoersloten naar het Peizerdiep. Mogelijk werden de stenen daar overgeladen op grotere schepen. Bij recent archeologisch onderzoek in de Zuidermaden, de oude polder tussen de Kleibosch en het Peizerdiep, werden op de hoek van de Hemdijk en het Peizerdiep veel resten baksteen, dakpannen en gebruiks aardewerk gevonden. De suggestie dat hier een veenterp of een andersoortige woning heeft gestaan, lijkt niet waarschijnlijk. De oever van het Peizerdiep was daar te zompig en niet geschikt voor permanente bewoning. Eerder moet men hier denken aan een aanlegplaats met kade voor opslag en overslag. De tichelaar voerde de bestelde vrachten tot aan het Peizerdiep, de schipper van de koper zorgde voor het verdere transport naar de plaats van bestemming. De bakstenen en dakpannen, bestemd voor de bouw van de St. Jacobskerk in het nabijgelegen Roderwolde werden in wagens en op sleden, getrokken door paarden, naar de bouwplaats gemend.

Fig. 9. Legenda: 1. Het huis van Jacob Lyckels, de tichelaar van Ripperda uit Peize. Op de plaats van dit huis ontstond het latere grote huis Mensinga van de familie De Coninck. 2. Veldoven op rond plateau in de Leemdobben met afvoerkanaal en zwaaiikom. Er hebben meer afvoerkanaaltjes gelegen uit de Leemdobben naar het Peizerdiep. 3. Hemdijk en Kleisloot 4. Veldoven langs de Hemdijk met afvoerkanaal en zwaaiikom (Kadastrale Atlas Drenthe, Foxwolde 1832, met medewerking van T. Schoenmaker).

Het Aduarder klooster was weliswaar eigenaar van uitgestrekte landerijen en bossen in het westen van de marke van Roden en in Terheijl, maar trad in Foxwolde op als huurder van percelen met 'potaarde'. In 1531 sloten de voltallige volmachten van de gehele marke van Roden, Steenberg, Lieveren, Leutingewolde en Foxwolde een huurcontract met abt Johannes Recamp van het klooster te Aduard. Zij gaven hem daarin toestemming om gedurende dertig jaren *den Cley offt potteerde soe hem tott oeren pannen ende tyegellwarck in die marcke van Roden geleghen dyenen mach toe graven uut die mene marcke waer hem dat beste dyent offt gelyevet, nae older gewoenten*

dartych jaerlanck.²³ In deze akte wordt verwezen naar een oudere overeenkomst tussen de burenen van Roden en het klooster te Aduard. Net als bij de vorige overeenkomst(en) kreeg het klooster toestemming om naar eigen goeddunken de bovengrond van enkele percelen te exploiteren ten behoeve van hun pannen- en baksteenbakkerij. De ondergrond bleef eigendom van de burenen van de marke en zou na het beëindigen van de kleiwinning terugkomen bij de eigenaren. Daar de gronden in Terheijl reeds eigendom waren van het Aduarder klooster, slaat deze huurovereenkomst hoogst waarschijnlijk op percelen in de Leemdobben in Foxwolde.

De huuropbrengst werd door de volmachten bestemd om het restant van een oude brandschatting af te lossen die het kerspel nog schuldig was aan Menne Doema, burger van de stad Groningen. Doema maakte deel uit van een groep aanzienlijke burgers van Groningen. Hij was onder meer kerkvoogd van de St. Maartenskerk en trad in deze kwestie klaarblijkelijk op als geldschieder aan het kerspel Roden.²⁴ Gedurende de zogenaamde Saksische oorlogen in de eerste helft van de zestiende eeuw hadden vooral inwoners van Roden en omstreken zwaar te lijden onder de plunderingen en verwoestingen aangericht door rondtrekkende legerbendes. Vijandige legertroepen trokken regelmatig over de zandweg door Foxwolde en over de Roderwolderdijk op weg naar de stad Groningen.²⁵

Relof van Ewsum op Mensinge was actief betrokken bij de strijd tussen de verschillende oorlogvoerende partijen, soms met fatale afloop. Mensinge werd in 1514 totaal verwoest en platgebrand. Aan de bevolking werden hoge brandschattingen opgelegd om de oorlogskosten te betalen. Hoewel de oorlog in 1528 was afgelopen, moest het kerspel Roden in 1531 kennelijk nog steeds de aflossing van een oude schuld voldoen.²⁶ In het contract met de volmachten verplichtte de abt van Aduard zich verder om *de vorscreven kulen en de dobben daer sye den Cley hebben doen uutgraven om dat andere jaer weder sullen slychten ende toe maecken.*'

Fig. 10. Na de winning van de potklei in de Leemdobben zijn niet alle kuilen weer dichtgemaakt (foto E. Houting).

Nog voor de afloop van het dertigjarige contract (in 1561), werd in 1558 een nieuwe huurovereenkomst gesloten met de markegenoten van Roden. Deze keer was bij de ondertekening, naast abt Godefridus van Arnhem, slechts een klein aantal volmachten uit het westelijk deel van de marke van Roden en Leutingewolde aanwezig.²⁷ De volmachten van Steenberg, Lieveren en Foxwolde waren niet present. De nieuwe huur ging in vanaf het jaar 1561, de huurschuld over de resterende drie jaar moest alsnog betaald worden. De opbrengst van de huur werd bestemd voor het graven van *des nyen deeps ende voer andere waldaden de ons de Eerweerdige Heer van Adewert ende sijn convente vorscr. hefft bewesen ende into comende tyden noch bewysen mach.*²⁸ Het lijkt aannemelijk dat dit contract uit 1561 alleen betrekking had op het recht van het Aduarder klooster om in het westelijk deel van de marke van Roden en in Leutingewolde potaarde te winnen en dat hun belang in de ontginning in de Leemdobben was gestopt.

Het tichelwerk van de familie Lewe uit Peize in Foxwolde

Niet alleen het Aduarder klooster hield zich in die jaren bezig met de kleiwinning in de marke van Roden, ook de familie Lewe uit Peize was actief in deze streek. In de inventaris van de nalatenschap van Adolf Ripperda, gehuwd met Margarethe Lewe uit Peize, zitten meerdere stukken betreffende bezittingen van de familie Lewe in Foxwolde en Roderwolde.²⁹ Wigbold Lewe, de grootvader van Margarethe, had al in 1532 het recht gekocht om potaarde te verkopen uit een perceel in Foxwolde. Er wordt in deze tekst niet vermeld waar in Foxwolde dit gebeurde. Informatie over de hiernavolgende vijftig jaren ontbreekt totdat er in 1596 een *versetbrief* (een vorm van huurcontract) opduikt van een tichelwerk in Foxwolde, eigendom van Joost Lewe, de zoon van Wigbold. Hierin wordt de pachtsom beschreven die Lyckel Jansen, de tichelaar, jaarlijks moet betalen voor de huur van zijn tichelwerk en voor de boerderij. Uit eerder onderzoek is bekend dat Lyckel Jansen in 1630 een boerderij huurde van Wigbold Ripperda (Adolfs zoon), gelegen op de grens van Roderwolde en Foxwolde.³⁰ Het was echter niet eerder bekend dat hij behalve boer ook tichelaar van Ripperda is geweest.

Tot hoe lang Lyckel Jansen als tichelaar actief is geweest in de Leemdobben wordt nergens vermeld. In het Register van de Impost op het Gemaal uit 1630 komt geen tichelwerk meer voor, evenmin als in het Grondschattingsregister van Foxwolde uit 1642.³¹ Het Ripperda bezit, dat Jacob Lykels, de zoon van Lyckel Jansen, in gebruik had, bestond uit ruim 66 mudde, waarvan 37 mudde

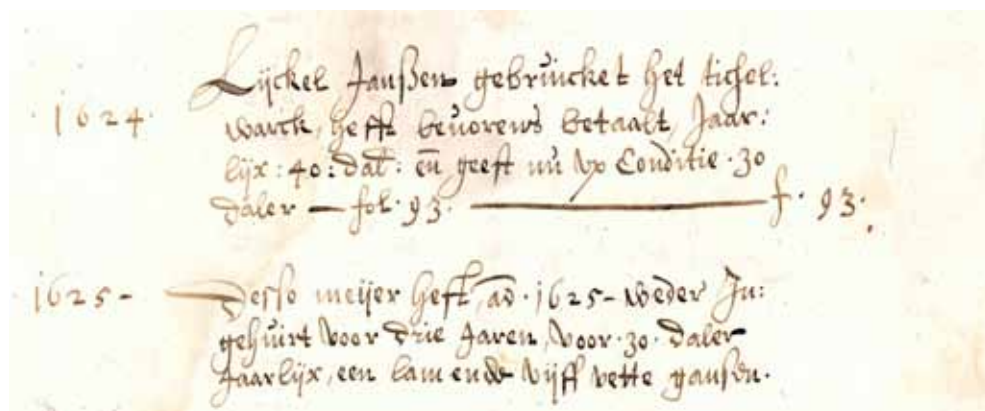

Fig. 11. Fragment uit de Inventaris van de nalatenschap van Adolf Ripperda, ca. 1626 (Drents Archief).

woest land (ongeveer twaalf hectare). In deze woeste landen lagen verschillende watergaten zoals de Venne, de Breevenne, de Bloemvenne en de Grote Venne. Het is duidelijk dat het hier gaat om leeggetichelde kleidobben. Op een kaartje uit 1654 van de streek ten zuiden van de boerderij van Jacob Lyckels, staat een perceel getekend met de vermelding *Jacob Lyckels leemdobben*.³² De plaats en de vorm van het perceel stemmen overeen met latere gegevens. De ticheloven van Jacob Lyckels heeft hier ongetwijfeld in of in de directe nabijheid gelegen.

Wigbold Lewe had in 1595 ook de boerderij naast het huis van Lyckel Jansen gekocht. Hoewel de ligging van deze huizen niet specifiek wordt aangegeven, blijkt uit latere gegevens dat de huizen dicht naast elkaar waren gebouwd. Beide huizen worden in het Register van de Impost op het gemaal van 1630 voor een gelijke waarde aangeslagen:

1. *Lyckel Jansen, meyer van Jonkheer (Wigbold, red.) Ripperda te Peijse, gestelt op een vol erve 4500 gld.*
2. *Sappe Hiddens, meyer als vooren, gestelt op een vol erve 4500 gld.*

De beiden erven vormden samen het grootse bezit in Foxwolde. Bij de verdeling van de nalatenschap van Adolf en Margarethe Ripperda werden de bezittingen in Foxwolde nagelaten aan zoon Wigbold.³³ Hij erfde alle goederen en rechten, horend tot het Huis tot Peize, benevens: *Noch het huys toe Foxwolde, so Lyckel Jansen tegenwoordich in de huyre heeft, met noch een arve too Foxwolde bij Sappe Hiddes gebruickt.*

Opvallend in deze beschrijving is het verschil tussen beide behuizingen, het ene wordt *huis* genoemd, het andere *arve*. In de loop van de zeventiende eeuw is het oostelijke huis van de tichelaar aanzienlijk uitgebouwd en verfraaid. Het kreeg in 1722 de status van havezate met de naam Mensinga, deeltijds daadwerkelijk bewoond door leden van de familie De Coninck uit Peize. Mensinga werd in 1888 afgebroken. De naastgelegen boerderij werd in 1946 door brand verwoest. Op deze plaats liggen tegenwoordig de tennisbanen van Roderwolde.

Het tichelwerk aan de Hemdijk

Behalve in de Leemdobben heeft er ook een ticheloven gestaan ten zuiden van de Hemdijk. Sporen van de tichelactiviteiten herkent men hier in het landschap in de vorm van een nog gedeeltelijk aanwezig afvoerkanaal, in het westen uitmondend in een zwaaiком, in het oosten in het Peizerdiep.

Tallose baksteen- en dakpanscherven in het land herinneren aan de vroegere bedrijvigheid in dit gebied. Dit nieuwe afvoerkanaal werd gegraven langs de oude noordgrens van het Carslotingeoet, langs de reeds bestaande Kleislout en de Hemdijk. Het kanaal en de naastliggende dijk voerden in een rechte lijn naar het Peizerdiep. De huidige sporen in het landschap gecombineerd met de situatie zoals die werd aangetroffen kort voor de ontginning van enkele percelen in 1957, wijzen erop dat de tichelovens direct aan de zwaaiком lagen.

In de jaren vijftig van de vorige eeuw werd in de Kleibosch een aantal bospercelen ontgonnen. Deze ontginning vond plaats in het kader van de wederopbouw kort na de Tweede Wereldoorlog. De regering probeerde om de ruim honderdduizend werklozen zo gauw mogelijk weer aan het werk te krijgen. Met dit doel werd door het Militaire gezag de Dienst Uitvoering Werken (DUW) opgericht. In het kader van de wederopbouw werden de DUW arbeiders aanvankelijk ingezet voor opruimingswerkzaamheden. Later werden ze betrokken bij ontginningswerkzaamheden en civiele werken. De Heidemij leidde deze projecten.

Enkele percelen hakbos waren eigendom van Marten van der Heide, boer aan de Roderwolderweg in Foxwolde. Geïnspireerd door de nieuwe ontwikkelingen kreeg van der Heide het idee om 'de bos' te laten ontginnen. Na enkele jaren administratief geharrewar kon in 1957 met de ontginning worden begonnen. Van meet af aan deden zich echter onaangename verassingingen voor: niet

Fig. 12. Een gedeelte van het oude afvoerkanaal vanaf het tichelwerk langs de Hemdijk naar het Peizerdiep (foto Jan Battjes).

alleen was het terrein zeer oneffen, maar het was vergeven van een groot formaat bakstenen, de zogenaamde kloostermoppen. De oudste zoon Jan van der Heide kan zich nog goed herinneren hoe hij zondagsmorgens met zijn vader naar de Kleibosch trok en via een vaste route weer naar huis terugkeerde. Sommige bospercelen waren heel spannend, vol met poelen en plassen en bezaaid met kleine bultjes. Zijn ouders vertelden dat dit restanten waren van een oud tichelwerk dat iets met de monniken van Aduard te maken had gehad.

Tijdens de ontginning vond men sporen van het oude kanaaltje dat ooit was gegraven tussen de klei-exploitatie en het Peizerdiep. Het bleek bovendien duidelijk dat halverwege het laatste perceel een ruime draaikom had gelegen. Heel interessant was de vondst van minstens twee min of meer rechthoekige velden van lineair en parallel gerangschikte liggende bakstenen, die hier kennelijk ooit vers te drogen waren gelegd: in één strook was van het ene uiteinde tot het andere een compleet reeënspoor te volgen.

De kleine bultjes, voornamelijk in het tweede perceel, bleken te bestaan uit in cirkels neergelegde bakstenen die in steeds kleinere cirkels ruim waren gestapeld tot ongeveer 1-1,5 meter hoog en die inmiddels waren bedekt door een dikke laag humus en bosvegetatie. Het was voor de kinderen streng verboden om op de bulten te klimmen omdat er adders zouden zitten. Helaas zijn bijna al deze sporen verdwenen, de laatste bakstenen werden door vrachtwagens afgevoerd en gebruikt voor de restauratie van het klooster in Ter Apel. Wat rest is een stukje kanaal in het aangrenzende bosje richting het Peizerdiep. Blijft echter de boeiende vraag waarom de bakstenen die daar te drogen lagen en de stapels gebakken stenen zonder meer zijn achtergelaten. Ook weten we niet wie eigenaar is geweest van dit tichelwerk.

De tichelwerken van Johan van Ewsum uit Roden

Het tichelwerk bij de Wehorst

Niet alleen kloosters en kerkelijke instellingen investeerden in de bouw en de exploitatie van steenovens, ook adellijke families hadden belangen in de baksteen- en pannenindustrie. Deze particuliere ondernemers gebruikten de potklei voor de bouw van hun grote steenhuizen, ook verkochten ze de *potærde* aan pottenbakkers uit de stad Groningen. Verderop zullen we bijvoorbeeld zien dat de pottenbakkers van Groningen bij herhaling in aanvaring kwamen met de bewoners van het Huis te Peize over hun rechten en plichten. De steen- en pannenovens werden doorgaans aan professionele tichelaars verhuurd, waarbij de huur in geld en in natura werd betaald. Uit bronnen blijkt dat de familie Van Ewsum van het huis Mensinge in Roden een belangrijke speler was op de markt van bakstenen en dakpannen. Zij hadden in verschillende periodes en op verschillende locaties eigen tichelwerken, waar stenen, dakpannen, en plavuizen werden geproduceerd. In de tweede helft van de zestiende eeuw hadden zij twee tichelwerken in bedrijf: in Foxwolde en nabij de Wehorst.

De oudste gegevens hierover stammen uit de tweede helft van de vijftiende eeuw. In 1492 verkochten de volmachten namens de gemene bureu van Roden aan: *Otten Landes end sijnen arffgenamen een stucke landes gelegen in Roder marcke up 't broeck, roerende an Lyver marcke (...), end voert is dat lant gelegen over den sloet in Roder marcke tegens suetholt also veer als Otte Landes de kuelen daer groeff, end wij dedinges-lueden stenen palen gesat hebben, end an der ander sijden tegens Lyvermarcke, heft Otte Landes oeck kulen gegraven end wij dedingeslude hebben daer stenen pale gesat.*³⁴

Vermoedelijk werd de klei geleverd aan het daar gelegen tichelwerk van Relof van Ewsum, dat reeds vóór 1492 buiten gebruik was. De landerijen werden doorverkocht aan Johan Knasse en zijn vrouw Grethe. Vervolgens verkochten Johan en Grethe Knasse dit bezit in 1526 aan Hindrik Lant, vicarius in Oldebert en familie van de hierboven genoemde Otto Landt. In de akte van overdracht wordt nu wel expliciet verwezen naar een eerder bestaand tichelwerk, *...dat landt up dat broeck gelegen, daer dat tichelwark plecht up te staen.*³⁵ In een lijst met bezittingen uit de veertiger jaren van de zestiende eeuw toebehorend aan Johan van Ewsum is er opnieuw sprake van een verdwenen tichelwerk, *...alle de ackeren up den oester eesch gelegen, tusschen den wech ende Knassen lant, ronth umme heer daer dat tychelwerrck plech tstaen.*³⁶ Met de *wech* wordt hoogstwaarschijnlijk de weg over de Wehorst naar Mensinge bedoeld, waaraan het huis van Knasse *in 't holt* lag. Het tichelwerk van de familie Van Ewsum dat daar ooit had gestaan, was dus aan het einde van de vijftiende eeuw verdwenen.

Johan van Ewsum vestigde zich in 1540 definitief op Mensinge in Roden en probeerde op allerlei terreinen zijn aanzien en macht in de regio uit te breiden. Het huis had ernstig geleden onder het oorlogsgeweld en was zowel door Saksische troepen als door Groningers verwoest. In een lijst met uitgaven over de jaren veertig van de zestiende eeuw heeft Johan van Ewsum de uitgaven genoteerd van de grote wederopbouw van Mensinge in 1541, gevolgd in 1550 door de bouw van een brouwhuis en van een nieuw huis op de Wehorst.³⁷ Voor deze grote bouwprojecten was Johan van Ewsum aangewezen op vreemde leveranciers van bakstenen en andere bouwmaterialen. Hij had zelf in die jaren geen eigen tichelwerken. Zo lezen we in zijn uitgavenboek dat een schipper uit Holland negen tonnen steenkalk bracht, *schutenschuvers* uit Groningen transporteerden allerlei soorten stenen en bouwmaterialen en Hansgen uit de Helle leverde pannen. Doe Ticheler was de hoofdleverancier van de bakstenen, hij kreeg op 18 september 1541 64 Rijder guldens uitbetaald voor de levering van 29.500 stenen.³⁸ Dakpannen, plavuizen en estrikken, soms ook

kleine partijen steen, kwamen voornamelijk van Leffert Tichelaar.³⁹ De bestelde vrachten werden door plaatselijke en Groninger schippers aangevoerd tot aan de aanlegplaats nabij de Wehorst. Daar werden de bouwmaterialen overgeladen door de voerlui van Mensinge. Op karren en sleeën menden ze de zware vrachten naar de bouwplaats.

Na lange onderhandelingen en talrijke processen tussen de erfdochter van de Wehorst en Yelte Beninge, de pastoor van Noordhorn, lukte het Van Ewsum om als lachende derde het totale bezit van de Wehorst voor zichzelf veilig te stellen. Kort na de taxatie in november 1549 vond de overdracht plaats en pakte Van Ewsum de bouw van een nieuw huis op de Wehorst voortvarend aan.⁴⁰ Ook voor dit bouwproject was Van Ewsum aangewezen op aanvoer van bouwmaterialen van elders: *Item Eeneke, Harmen Zweersman und Johan Wobbens V rijder [gulden] betaelt van steen tho halen mit dat schip.*⁴¹ Bij de bouw werden 3000 oude stenen gebruikt, verder kreeg hij van zijn moeder 3000 nieuwe stenen en kocht hij er nog 6000 nieuwe stenen bij. Voor de vloeren waren 1000 estrikken nodig, verhoudingsgewijs werd weinig geld uitgegeven aan dakpannen.

In de voorgaande jaren had Van Ewsum zijn bezit op de Oosteresch in de buurt van de Wehorst flink uitgebreid. We zagen eerder dat er klei gegraven kon worden en dat daar vóór 1500 al een tichelwerk had gestaan, vermoedelijk eigendom van zijn vader Relof van Ewsum. Johan van Ewsum pakte deze draad weer op en liet een nieuw tichelwerk zetten, tussen 1550 en 1567, waar voornamelijk dakpannen werden gebakken. Deze had hij nodig voor de grote verbouwing van de nieuw aangekochte commanderij te Bunne. Deze commanderij van de Johanniterorde was ooit een machtig bezit geweest maar raakte in de zestiende eeuw totaal in verval. Na langdurige onderhandelingen met de commandeur van de orde kwam men uiteindelijk in ca. 1565 tot een overeenkomst. Via een erfwissel kon Van Ewsum zijn goederen onder Woudsend, die hem toch al veel ergernissen hadden gegeven, ruilen tegen de bezittingen van de commanderij in Bunne. Ook hier pakte hij de zaken voortvarend aan. Er werd een nieuwe rentmeester benoemd die orde op zaken stelde en achterstallige pachten en renten inde. Het huis, dat vanaf deze tijd het Huis te Bunne ging heten, werd opgeknapt en hersteld.

Uit het rekenboek van rentmeester Liberius Forster komt helder naar voren dat de benodigde stenen, pannen en plavuizen gebakken zijn op het nieuwe tichelwerk van Johan van Ewsum op de Wehorst.⁴² In september 1568 werden ca. 19.000 pannen op wagens naar Bunne gebracht, het afgesproken deel dat volgens huurcontract met Peter de tichelaar aan Van Ewsum toekwam.⁴³

Het tichelwerk in Foxwolde

De geschreven geschiedenis van het tichelwerk in Foxwolde, op de plaats waar nu de boerderij van het Drents Landschap het Tichelwerk ligt, begint in de eerste jaren van de zestiende eeuw. Voor zover bekend, dateert de oudste bron uit 1506. In een verkoopakte verklaren de drie gebroeders Landes dat zij aan Johannes de Mepsche een stuk land in Foxwolde verkocht hebben, genaamd het Carslotingeoet.⁴⁴ *Wij Jacob, Egbert ende Johan Landes, ghebrueders bekennen ende betueghen myt dessen openen brieve, dat wij verkofft, opghedraeghen ende overghegheven hebben, stedes vastes erfkoepes, een erve thoe Foxwolde ghelegghen, Karslotinge goet, soe alse uns dat van Roleff Landt, onse broeder saligher ghedachten angheevet is, myt allen sijnen toebehoer als hues, hoff, schuer, hoylandt, bowlandt, kerckstoel ende visschenije, als de ghelegen synt onder den klokken van Roeden.*

Het Carslotingeoet was een onbewoonde wildernis in Foxwolde, in het noorden grenzend aan de Leemdobben, waar Aduard ten tijde van de verkoop in 1506 nog volop actief was. Het bezit van de gebroeders Landes bestond tijdens de verkoop uit een huis met hof en schuur, met hooi- en weideland, een kerkstoel in de kerk van Roden en visrecht in de marke van Roden. Het Carslotingeoet werd gekocht door Johan de Mepsche uit Roden. Johan de Mepsche stamde uit

Fig. 13. Fragment van de oudst bekende kaart van Foxwolde. Het gedeelte tussen het Diep en de weg van Foxwolde naar Roden was het Carslotinge-goet, in het noorden begrensd door de Hemdijk en de Kleislout, in het zuiden tot aan de Wehorst. De kaart is gemaakt ten behoeve van de eerste markescheiding van Roden in 1638. De molen in Peize en de Molenbrug waren toen al aanwezig (Drents Archief).

een oud Drents geslacht, waarvan de leden zich op verschillende plaatsen in Drenthe hadden gevestigd, zoals in Peize en Eelde.⁴⁵ De Mepsche onderhield nauwe contacten met de familie Van Ewsum en trad bij herhaling op als rentmeester van Roelof van Ewsum en als beheerder van het Mensinge-goed bij afwezigheid van Van Ewsum. Men neemt aan dat Johan de Mepsche ongetrouwd was en geen directe erfgenamen had, maar wel enige verre verwanten. Hij had om die reden zijn goederen in Roden bij testamentaire beschikking overgemaakt aan zijn broer Herman de Mepsche, prior van het Barraconvent te Bergum.

Johan de Mepsche overleed omstreeks 1522. De erfclating aan zijn broer Herman de Mepsche was echter onwettig, want in Drenthe kon erfgoed niet bij testament worden geschonken. Zolang prior Herman de Mepsche leefde, maakte geen der overige erfgenamen bezwaar en genoot het convent de inkomsten van de Mepsche-goederen in Roden. Waarschijnlijk heeft het convent van Bergum kort na deze erfclating aan de prior het initiatief genomen om tot de bouw en exploitatie van een pannbakkerij over te gaan. Deze ticheloven werd gezet in de directe nabijheid van het reeds bestaande huis met hof en schuur in het Carslotinge-goet. Na de dood van Herman de Mepsche, vermoedelijk in 1532, lieten enkele verre familieleden alsnog rechtmatig aanspraak gelden op de erfgoederen. Zij waren echter bereid om de goederen aan Bernardus van Elst, de nieuwe prior van het klooster, te verkopen.⁴⁶

In de loop van de volgende jaren werd dit bezit aanzienlijk uitgebreid en bestond het onder andere uit visrechten op het Leekstermeer, een aandeel in de marke van Roden nabij de Wehorst, het huis de Spijker en de pannbakkerij in Foxwolde. Voor al deze bezittingen moest pacht betaald worden, in geld of in natura. Dit verklaart de naam van het huis de Spijker: gedurende een aantal jaren werden de opbrengsten uit de verhuur van de Mepsche-goederen door het convent van Bergum betaald in het vroegere woonhuis van Johan de Mepsche. Dit gebruik heeft bestaan

tot 1559 toen de Mepsche-goederen in handen kwamen van Johan van Ewsum. Na verloop van enige jaren bemoeiden enkele leden van de Mepsche-familie zich opnieuw met de kwestie en eisten het recht van naarkoop op. Ten einde raad benaderde de prior van het Bergumer klooster Johan van Ewsum van Mensinge in Roden, die bereid was het gehele complex bezittingen, grenzend aan zijn eigen landerijen, onder bepaalde condities over te nemen. De procedure sleepte zolang voort dat een latere prior verklaarde dat drie van zijn voorgangers van *wemoet* waren gestorven, omdat ze al meer dan de dubbele prijs voor het Mepsche-goed betaald hadden en nog steeds niet goed geregeld was.⁴⁷

In 1551 ondertekende de prior van het convent van Bergum een huurcontract met Leffert Coerts en zijn vrouw, betreffende het land te Foxwolde ...*daer se duslange hebben opgewoent*.⁴⁸ Bij deze huur was inbegrepen een halve waar holtdeel, zes dagwerken zwarte turf en zestien dagwerken witte turf. Het huis waar Leffert en zijn vrouw woonden, was hun eigendom, dit hadden ze kennelijk al eerder gekocht van Bernardus van Elst, de prior van Bergum. In de akte wordt gesproken over huizen, waarvoor Leffert in 1551 en 1552 nog een gedeelte van de koopsom moest betalen in de vorm van 10.000 pannen, onbeschadigd af te leveren aan het Peizerdiep omtrent St. Michael (29 september). Uit de akte blijkt verder dat de tichelaar en zijn vrouw geen andere landerijen mochten huren dan van het convent. In de huurovereenkomst werden enkele aanvullende voorwaarden gesteld door de verhuurder: Leffert en zijn vrouw Peter mochten zonder toestemming van het klooster niet meer huizen bouwen bij het tichelwerk. Ook mochten ze niet voor eigen rekening meer stenen bakken of verkopen van *convents eerde* dan was toegestaan door het klooster. Deze bepalingen golden voor zes jaar, ingaande in 1553.

We kwamen eerder de naam van Leffert Tichelaar tegen, die in 1541 bouwmaterialen had geleverd aan Johan van Ewsum voor de bouw van het nieuwe Mensinge. Het lijkt daarom gerechtvaardigd om te veronderstellen dat Leffert al langere tijd tichelaar was op het Bergumer tichelwerk in Foxwolde. Als huur over 1553 moesten 8000 goede rode *utgeklincte* pannen worden betaald, die onbeschadigd afgeleverd moesten worden aan het Peizer Diep. Over de jaren 1551-1552 moesten jaarlijks alsnog 10.000 pannen worden geleverd. Uit deze beschrijving blijkt dat het hoofdproduct van dit tichelwerk bestond uit dakpannen. Op grond van voorgaande gegevens kan afgeleid worden dat het tichelwerk bij de Molenbrug werd gebouwd tussen ca. 1521 en 1533.

Johan van Ewsum deed in 1553 en in 1556 een nieuw bod maar pas in 1559 werd de knoop definitief doorgehakt. Er was toen geen sprake meer van aankoop maar van een erfwissel: de Mepsche-goederen van het Bergumer Convent in de marke van Roden werden geruild tegen landerijen van de Van Ewsums in het Friese Dantumawoude. Het klooster ging tegenstribbelend akkoord, zij stonden de pannenbakkerij ongaarne af, maar Johan van Ewsum hield voet bij stuk. Om het tekort in waarde te compenseren verplichtte hij zich om jaarlijks twee à vierduizend dakpannen te leveren aan het klooster.⁴⁹ Naar aanleiding van de overdracht van de goederen werd een inventaris opgesteld waarin het bezit in Foxwolde als volgt wordt omschreven: *Dat lant, daer 't tichelwerck op staet an Peijsser dyep toe, als dat sijn brete is beslotet met de stucke maetlants vijff mat groet. Item dat lant daer Lefferts huys op staet ende saetlant, weydelant, hen an de sceydynghe int Noerden*. Bij de koop waren niet inbegrepen de huizen van Leffert Coerts en zijn vrouw en ook wordt de ticheloven niet apart genoemd.

Nadat Johan van Ewsum in 1559 eindelijk het eigendom had verkregen van het Carslotingeoet en het daarbij horende tichelwerk, verhuurde hij deze in 1566 aan de gebroeders Wolters. In het huurcontract vinden we gedetailleerde informatie over de omvang van de landerijen met het bijbehorend tichelwerk in Foxwolde.⁵⁰ In dat jaar verhuren Johan van Ewsum en zijn vrouw Anna van Burmania aan Johan en Harmen Wolters en hun vrouwen *ons goed te Voxwolde, Karslotingeoed geheten, daer Leffert Coertes en zijn vrouw wonen, 't land boven ende beneden het*

Fig. 14. *Of het tichelwerk aan het Peizerdiep in Foxwolde er zo schilderachtig uit heeft gezien is niet bekend. Schilderij van David Teniers (II), 17e eeuw. De oven wordt hier geflankeerd door de turfschuur en de droog-schuur. We zien de vormer met zijn hulpjes. (Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie).*

huis en een ticheloven met zoveel klei ende venen, als zij te tichelen toe branden in 't huis te Foxwolde bedarven, voor den tijd van zes jaren. Als huur waren Johan en Harmen onder meer verplicht jaarlijks de helft van de opbrengst van het tichelwerk te leveren aan Van Ewsum. De helft van Van Ewsum moest tegelijkertijd met hun eigen helft verkocht en afgeleverd worden aan het Peizer diep. Ook als in slechte jaren de pannen niet verkocht konden worden, dan nog was de helft van de opbrengst bestemd voor de familie Van Ewsum. In deze ticheloven werden voornamelijk pannen gebakken. Uit de akte blijkt dat behalve landerijen in de directe omgeving van het tichelwerk, meerdere percelen verspreid over de marke van Roden en Roderwolde deel uitmaakten van het bezit. Waarschijnlijk had Leffert Coerts zijn huis en een bijbehorend stukje land al eerder aan Van Ewsum verkocht. Tevens is er in deze akte sprake van een klein huisje waar Anna Gortemaker in woonde. Dit stemt overeen met de akte uit 1551 waarin gesproken wordt over meer dan één huis.

Het Tichelwerk in Foxwolde na 1600

Na de Reformatie in 1594 verdwenen de grootste afnemers op de baksteenmarkt: de kloosters. Gebruik van baksteen in de stedenbouw werd echter steeds algemener. Veel adellijke huizen werden opgeknapt na het oorlogsgeweld, waardoor een nieuwe markt ontstond. Van het tichelwerk in Foxwolde zijn uit deze periode weinig gegevens bewaard gebleven. In de verslagen van de Etstoel uit 1612 staat de uitspraak van Drost en Gedeputeerden van de Landschap Drenthe inzake een geschil tussen de schatbeurder van Roden en Jacob Alberts uit Roderwolde naar aanleiding van de betaling van zijn deel van de grondschatting:

*D&G questie tusschen Egbert Michels schatbeurder te Roden en Jacob Alberts tot Rowolde, geresen over sestyn dusent gl. carspelsregten, die Jacob Alberts schuldich solde wesen mede pro quoto te betalen van het Tichelwerk aldaer, twelck hij hierbevoorens bewoont ende op Mey 1611 verlaeten heeft. Verclaeren dat J.A. tott voors. sestyn dusent gl. niet verder betaelen sall, als die bewyslick syn, bi 't carspel tot op Mey 1611 tonregte gedaen te wesen, ende binnen den tijt gevalen sijn, dat hij op 't voorsegde Tichelwerk gewoont heeft.*⁵¹

Hier ontstaat de verwarring die er ook later voor gezorgd heeft dat niet altijd duidelijk is of met *tichelwerk* de steenoven of de naastgelegen boerderij bedoeld wordt.

Bij zijn dood in 1570 liet Johan van Ewsum een weinig florissante erfenis na aan zijn vrouw en kinderen. Mislukte avonturen in de turfgraverij met zijn broer Wigbold van Nienoord, grote verbouwingen en aankoop van huizen en landerijen hadden zijn financiële positie ernstig verzwakt. Zijn erfgenaam Apko slaagde er niet in om deze situatie te veranderen. Hij overleed in 1598 kinderloos waardoor zijn broer Joost de goederen in Foxwolde erfde. Joost van Ewsum overleed al in 1602, zijn vrouw Anna van Ockinga in 1628. Hun kinderen schreven een openbare verkoping uit waar delen van de erfenis werden verkocht. Kennelijk is een deel van de Foxwolmer bezittingen toch in de familie Van Ewsum gebleven. In 1664 kocht de familie Van Ewsum de naastgelegen boerderij, bewoond door Trijne Sickens en haar kinderen, weduwe van Roelof Roeloffs Baekeringe. Zij had aan de Etstoel toestemming gevraagd om haar bezittingen in Foxwolde te verkopen daar zij *in schulden vervallen zijn, die nootwendich affgelost moeten worden, soo se wat willen overhouden*.⁵² De heren Drost en 24 Etten gaven haar daar toestemming voor mits *de kinderen daarin oorbaar betrachten worden*.

In datzelfde jaar wordt de naam van Coert Tichelaar, mejer van de Nienoord, voor het eerst in het Roder Grondschattingsregister vermeld. Wat zijn rol daar is geweest, blijft in het ongewisse. Het huis en het tichelwerk worden geschat op een waarde van 617 gulden.⁵³ In 1676 wordt een Jonker van Ewsum genoemd als eigenaar van een kleine keuterij op die plaats, over de jaren 1691-1694 was dat Onno van Ewsum. Van een ticheloven wordt geen melding meer gemaakt. Gegevens over de eigendomssituatie gedurende de volgende vijftig jaar ontbreken. In het eerstvolgende Haardstedenregister van 1742 blijkt dat de familie Baekeringe dan nog steeds pachter is van de grote boerderij en dat zal blijven tot 1788. In dat jaar wordt de boerderij het Tichelwerk opnieuw eigendom van deze oude familie.

De productie van bakstenen en pannen is in de eerste helft van de zeventiende eeuw verdwenen uit dit deel van Foxwolde. Wel bleef de haven van de boerderij het Tichelwerk gedurende lange tijd een centrum van bedrijvigheid. Zoals we verderop zullen zien, veranderde de situatie aan weerszijden van het Peizerdiep in diezelfde periode drastisch. Aan de overkant van het Peizerdiep waren twee nieuwe tichelovens en een korenmolen gebouwd. Dat leidde tot druk verkeer over water en land. Om die reden is aan het begin van de zeventiende eeuw een vaste oeververbinding over het Peizerdiep aangelegd met een nieuwe aansluiting op de weg naar Ter Heijl en naar het Oosteinde van Roden. Dat had tot gevolg dat schepen niet verder over het Peizerdiep Diep naar de Wehorst en naar Lieveren konden varen en aanmerden bij de haven van het Tichelwerk.

De bewoner van het Tichelwerk was om die reden behalve boer ook eigenaar van een overslagbedrijf waar bakstenen, pannen, tegels en bouwmaterialen uit Groningen werden aangevoerd. In het Register van ontvangsten en uitgaven van het kerspel Roden zijn vanaf mei 1713 nauwkeurig de kosten voor het onderhoud van de kerk en andere kerkelijke behuizingen bijgehouden.⁵⁴ Hieruit blijkt dat er tot de tweede helft van de achttiende eeuw schepen af en aanvoeren naar het Tichelwerk in Foxwolde met bouwmaterialen bestemd voor de kerk in Roden. De Catharinakerk onderging in 1730 een grondige opknappbeurt, waarvoor grote hoeveelheden stenen, pannen,

zand en kalk werden aangevoerd. Pottenbakkers uit Groningen leverden de benodigde pannen, zogenaamde heldackspannen. Grauwe stenen, vloertegels, witte en bruine siersteentjes, leien en leidekkersgereedschap, een grote verscheidenheid aan materialen werd aan de steiger van het Tichelwerk afgeleverd. Deze werden opgeslagen op de wal, waarvoor *walgeld* betaald moest worden aan Baekeringe, evenals een vergoeding voor het vervoer van de stenen over zijn land. Alleen wit zand en leem werden nog gewonnen in de directe omgeving. Vrachtrijders en sledemenners uit Roden kwamen naar het Tichelwerk en laadden de vracht op hun karren en sleden. In sommige gevallen waren de kosten voor het transport bijna gelijk aan de kostprijs van de producten.

Fig. 15. Boerderij het Tichelwerk in Foxwolde. De foto is in 1989 genomen, kort na de aankoop door Het Drentse Landschap (Drents Archief).

Na 1750 vinden we geen sporen meer van deze havenactiviteiten. In 1788 wordt de boerderij het Tichelwerk verkocht door Paulinus van Oldeneel, optredend namens zijn echtgenote Anna Maria Elisabeth van Ewsum van de Saaksumborg onder Winsum, achterkleindochter van Onno van Ewsum.⁵⁵ Koper was Willem Tonnis, afkomstig van het naaste buurhuis, de Papenburg. Hij was in 1770 getrouwd met Bregtje Willems, dochter van Roelof Baekeringe Willems. In 1811 werd de vaste familienaam Willems aangenomen. De familie Willems was tot de verkoop van het Tichelwerk aan het Drentse Landschap in 1988 eigenaar van de boerderij en de landerijen.

Tichelwerken aan de oostelijke oever van het Peizerdiep

Oude veldnamen zeggen veel over het oorspronkelijke karakter en het gebruik van bepaalde percelen. In het oostelijk beekdal van het Peizerdiep vinden we tal van verwijzingen naar vroegere tichelactiviteiten in dat gebied. Schriftelijke bronnen uit de zestiende eeuw of ouder zijn weliswaar schaars maar bevestigen het bestaan van een bloeiende industrie. Afgaand op namen als Panslootstukken, Kleistukken, Pottenbakkersdijk en Tichelwerk kunnen we vier locaties in de Peizer marke onderscheiden waar in de Middeleeuwen en in latere tijden potklei is gewonnen. De potklei was niet alleen bestemd voor gebruik in een eigen tichelwerk maar ook voor verkoop aan derden, met name aan pottenbakkers uit de stad Groningen.

In het noorden van de marke liggen de Stenhorsten, waarvan de naam mogelijk verwijst naar de vroegere aanwezigheid van baksteenovens. Behalve deze veldnamen en de aanwezigheid van veel brokken steen in de grond, kunnen we in de geschiedenis van Peize geen spoor terug vinden van steenovens op die plaats. Gelukkig bestaat er meer informatie over de andere locaties.

Als referentiekader is de markescheiding van Peize uit 1577 uiterst verhelderend. Hierin zijn de begrenzingen en de namen van de verschillende percelen nauwkeurig omschreven. Na vergelijking met gegevens uit het verleden en met latere bronnen kan een voorzichtige datering van de tichelactiviteiten in de zestiende eeuw worden gegeven.

Op 15 juli 1577 kwamen de markegenoten van Peize voor het eerst bijeen om hun marke te scheiden in *hoge und in lege, in heide und in groenlanden, in holte und in venen*. In het zuidwestelijk gedeelte van de marke werd een stuk veldland ten zuiden van de *Neystechsterwech* gemeten dat met de zuidelijke grensloot dwars door het Smeerveen liep *groot 160 grasen, gaende van 3 bergen op na de E.E. Joest Lewe tichelwerck, de tusschen dat 5 ende 6 perciell afgedielt ende afgepaelt is*.⁵⁶ Lang voor deze datum werd er in dit gebied al klei gewonnen door Wigbolt Lewe, de vader van Joost Lewe. Deze klei werd afgevoerd door een speciaal daarvoor gegraven schipsloot die uitmondde in het Oude Diep, tegenover de Wehorst.

Omstreeks 1525 rees een geschil tussen de potten- en pannenbakkers van Groningen en Wigbolt Lewe naar aanleiding van het recht om de gegraven klei te vervoeren over de schipsloot van Lewe naar het Oude Diep. De Drost en de 24 etten van Drenthe tezamen met de burgemeesters van de stad Groningen traden op als scheidslieden. Hun uitspraak luidde dat de Groninger potten- en pannenbakkers de schipsloot mochten gebruiken, maar dat een ieder die de sloot bevoer jaarlijks een kwart wijn of de geldswaarde daarvan moest betalen aan Wigbolt Lewe.⁵⁷ Na 1577 vinden we nog een mogelijke verwijzing naar dit oude tichelwerk. In het Grondschattingsregister van Peize uit 1654 staat Mette Hindrix genoteerd met een oud huisje en *een olde Tichelboe, lank 23 voeten en wijdt 14 voeten*.⁵⁸ Vergelijking met de omringende burens in dat jaar doet sterk vermoeden dat het hier gaat om een restant van het oude tichelwerk van Wigbolt en Joost Lewe. Bijzonder aan deze notitie is de vermelding van een *tichelboe*, een droogschuur.

Vermoedelijk waren deze percelen aan het einde van de zestiende eeuw leeggeticheld en werd gezocht naar nieuwe gebieden. Omstreeks 1600 werden nieuwe kleigronden aangeboord aan de oostelijke oever van het Peizerdiep, ten oosten van de samenvloeiing van het Oude Diep en het Peizerdiep. Op deze plaats heeft zich een belangrijk industrieel centrum kunnen ontwikkelen dankzij de samenwerking van enkele families met ruime financiële middelen en grote daadkracht. Grote stimulator in de ontwikkeling van het gebied aan het Moleneind was zonder twijfel Adolf Ripperda van het Huis te Peize. Adolf Ripperda was afkomstig uit een vooraanstaand adellijk geslacht uit Vorden in Gelderland, oorspronkelijk verwant aan de machtige Ripperda familie uit de Groninger Ommelanden. Adolf Ripperda trouwde met Margarethe Lewe, de erfdochter van Wigbold Lewe van het Huis te Peize en Wennechien Sickinge. Adolf en Margarethe trouwden in 1601 en kregen acht kinderen. Naast enkele belangrijke functies in Salland en Gelderland trad Adolf op als ette van het dingspil Noordenveld en werd Gedeputeerde van de Landschap Drenthe van 1620-1622. Adolf Ripperda overleed kort na 1623, Margarethe in of kort voor 1625.

De korenmolen van Peize

Uit de inventaris van de nalatenschap van Adolf Ripperda uit ca. 1625 blijkt dat hij kort na zijn huwelijk begonnen is met de uitbreiding van zijn bezit in en buiten de marke van Peize.⁵⁹ Een van zijn eerste aankopen was een nieuwe korenmolen aan het Peizerdiep op 18 oktober 1607. Als molenaar werd Erich Barckman aangetrokken, een ex-militair, oorspronkelijk afkomstig uit Brunswijk in Duitsland. We vinden voor het eerst zijn vernederlandste naam, Eerke Beekman uit Peize, in het verslag van de Etstoel van 4 oktober 1610 toen hij op de Goorsprake in Vries moest verschijnen. Hij en Jan Mulder uit Eelde werden veroordeeld omdat ze elkaar voor dief en schelm hadden uitgescholden.⁶⁰

Fig. 16. De oude molen van Peize met molenaarshuis. Aquarel van een onbekend kunstenaar, gemaakt kort voor de afbraak in 1860 (Groninger Archieven, Verzameling kaarten, nr. 1536).

In datzelfde jaar 1607 kocht Ripperda enkele percelen op de Zandhullen, een gebied met potklei in de ondergrond, ten westen grenzend aan de Pottenbakkersdijk.⁶¹ De handel in potaarde en dakpannen was in die jaren blijkbaar nog steeds dermate winstgevend dat Adolf Ripperda en een aantal mede-investeerdere besloten om in deze omgeving twee nieuwe tichelovens op te richten, voornamelijk bestemd voor het bakken van pannen. Deze pannenbakkerijen worden in de belastingregisters omschreven als het *Westerse* en het *Oosterse Tichelwerk*.

De hechte relatie tussen Adolf Ripperda en Barckman komt wederom aan het licht toen Ripperda in 1618 een nieuw gebouwd huis kocht van Barckman. Deze had samen met zijn vrouw Gisele in 1617 een bouwperceel gekocht aan de Heerweg in Roderwolde, tegenover de oude pastorie en daar een nieuw huis op laten zetten. Bij de verkoop van het huis aan Adolf Ripperda was ook inbegrepen de halve molen aan het Peizerdiep, waarvoor Ripperda vrijdom kreeg voor de andere helft van de maallasten. Erik Barckman was dus meer dan een simpele molenaar en was betrokken bij een groot aantal investeringen in onroerend goed in de regio van Roden, Roderwolde en Peize, vaak als partner van Lucas Allershoff van de Waalborg. Barckman keerde na zijn werkzame leven terug naar Roderwolde, waar hij een nieuw huis liet bouwen. Er bestaan vermoedens dat hij ook de oprichter van de herberg Het Blauwe Paard is geweest. Zijn nakomelingen hadden een slechte reputatie wegens hun vechtlustige aard en raakten meermalen betrokken bij ernstige vechtpartijen.

Zoon Albert Eerkes volgde zijn vader op als molenaar aan het Moleneind. Albert was eerder molenaar van de molen aan het Zuideinde van Roden. Na de dood van zijn vader erfde Albert het halve eigendom van de molen, de andere helft was eigendom van Wigbold Ripperda, de zoon van Adolf. Bij de molen stond het molenaarshuis dat vijf gebinten telde met een schuur van vier gebinten. In 1642 werd Albert Eerkes aangeslagen om belasting te betalen als mede-eigenaar van het naastgelegen Westerse Tichelwerk. In het register van 1654 is Albert Eerkes opgevolgd door Jan Crabbe, nog zo'n vechtersbaas uit Roderwolde. Crabbe was in Roderwolde in 1638 betrokken

Fig. 17. Het Moleneind rond 1640. De plaats van het Westerse Tichelwerk lag waarschijnlijk dicht naast het huis en de molen (Kadastrale Atlas 1832, Minuutplan Peize, sectie E, 3^e blad. Met medewerking van T. Schoemaker).

bij een vechtpartij met Otto Eerkes, de broer van Albert de molenaar, waarbij messen werden getrokken en Jan Crabbe in zijn arm werd gestoken.

Het 'Westerse' en het 'Oosterse Tichelwerk'

Aan de oostoever van het Peizerdiep ontwikkelde zich in korte tijd een centrum van bedrijvigheid met een korenmolen en twee pannovens. Adolf Ripperda was ongetwijfeld de belangrijkste zakenpartner in deze ondernemingen. Hij omringde zich bij voorkeur met leden van families die hun wortels in Roderwolde hadden. Het Westerse Tichelwerk is gebouwd na 1607. In een acte van overdracht uit 1607 door Barelt en Roelffien Schuiringe aan Adolf Ripperda van 1¼ waardeel in de marke van Peize wordt de plaats van het land aangeduid als liggende *bij die oude brugge daer die moole nu tertijd ys staende*. Van een tichelwerk is in 1607 nog geen sprake. Tot op de sterfdag van Adolf Ripperda was het Westerse Tichelwerk mandelig bezit van Ripperda en Derck Franssen. De erfgenamen hebben na zijn dood in 1623 hun deel van de pannoven en de bijbehorende gebouwen laten beheren door Johan Tymans, ambtenaar van de Lantschap Drenthe en rentmeester van het voormalig klooster Dickninge.

Anno 1625 weder ingehuiert voor drie jaren jaarlijx voor 40 daler het tichelwerk thoe Peise wordt gebruicket bij de rentemeijster Johan Tijmans, ende die weduwe vann zal. Derrick Franssen. Het eene ende het anderde bij Engelbert Allershoff tho samen voor 80 ks. gl. Op de starffdach van wijlen Ripperda iss het eene, tuschen de Joncker selvest ende Derck Franssen mande gewest ende bij de voorstanderenn daar nha verhandelt.

Het Westerse Tichelwerk kwam vervolgens in handen van Albert Eerkes en Jacob Jansen Lant. Het complex bestond uit een tichelwerk, een huis met een *caemer*, een schuur en annexen, staande

op Wigbold Ripperda's grond. De oven werd omstreeks 1645 afgebroken, als laatste tichelaar wordt Andries Jacobs Tichelaar genoemd.

Ook na de afbraak van de pannenvoven werd er echter nog steeds potaarde gegraven. De naastgelegen molen van Ripperda was op een perceel gebouwd met eveneens potklei in de ondergrond. Dat leverde in de loop der jaren de nodige strijd op met Jan Crabbe, de molenaar, en voor de helft eigenaar van de molen. De andere helft hoorde toe aan Bartholomeus de Coninck uit Peize. De Coninck zou potaarde gegraven hebben in een perceel achter het huis van Crabbe dat volgens Crabbe zijn eigendom was. Hij ondersteunde zijn klacht met het oude koopcontract van 20 september 1618, *toen wijlen Eryck Barkman de genoemde plaats voor de helft van wijlen Jr. Adolf Ripperda te Peize had gekocht*.

Het Oosterse Tichelwerk met enkele aangrenzende percelen op de Zandhullen was eigendom van Engelbert Allershoff, afkomstig van de Waalborg in Roderwolde. Vermoedelijk had hij deze percelen gekocht van Adolf Ripperda en liet hij hier een pannenvoven op zetten. Dit bezit vererfde op zijn beide zonen Lucas en Albert Allershoff. In de Grondschattingsregisters van Peize uit 1642 t/m 1654 wordt Hendrik Peters genoemd als tichelaar *woonende opt Tichelwerk, 't welke de weduwe van wijlen Engbert Allershoff toebehoort*. Het bezit bestond uit een of twee pannenvovens met een lengte van twee gebinten en een breedte van twintig voet. Verder stond er een (turf) schuur van vier gebinten en 21 voet en een boe, droogschuur, van vijftien gebinten lang en vijftien voet breed.⁶²

Belangrijk geschilpunt tussen de verschillende belanghebbenden in de tichelindustrie was de toelevering van geschikte potaarde. Dankzij een reeks van processen voor de Etstoel krijgen we enig inzicht in deze handel. Goede potaarde was goud waard in die jaren. Wigbolt Lewe en de pottenbakkers uit Groningen bevochten elkaar al over de rechten en plichten van gesloten contracten en honderd jaar later was er op dit punt weinig veranderd. In 1644/45 werden enkele processen gevoerd voor de Etstoel door Jan Allershoff, de zoon van Lucas, met zijn vrouw Aeltje Schuiring en hun zoon Albert Allershoff, tegen Barelt Jans, die als borg optrad voor de pottenbakkers uit Groningen. De pottenbakkers wilden onder het contract met Allershoff uit omdat er elders betere potaarde gegraven kon worden. Allershoff eiste schadevergoeding voor geleden schade daar de verweerders, de pottenbakkers uit Groningen, het contract van 1641 niet nakwamen. Zij werden uiteindelijk veroordeeld om zich aan het contract met de familie Allershoff te houden *solange in de voorzegde Sandhullen goede potaerde te bekomen is*.⁶³ Jan Allershoff was dus eveneens zakelijk betrokken bij de kleiwinning van zijn familie. Hij had overigens een slechte reputatie en werd door zijn Peizer schoonfamilie omschreven als een persoon met *een quaad en prodigaal leven*.

In het Grondschattingsregister van 1654 wordt Lucas Allershoff aangeduid als eigenaar van het Oosterse Tichelwerk, met Gosse Annes als nieuwe en waarschijnlijk laatste tichelaar. In 1665 staan de heren Lucas Allershoff, eigenaar van dit tichelwerk, en Bartholomeus de Coninck van het Huis te Peize als tegenstanders voor de Etstoel. Onderwerp van het geschil is ook deze keer het niet volgens pachtcontract leveren van de potaarde door De Coninck aan het tichelwerk van Allershoff. Vermoedelijk is niet lang hierna de productie van pannen gestopt en werd de pannenvoven gedooft.

Conclusie

Het onderzoek naar het voorkomen van tichelwerken langs het Peizerdiep vanaf de middeleeuwen tot in de tweede helft van de zeventiende eeuw heeft meerdere resultaten opgeleverd. Het is gebleken dat het verhaal dat monniken uit Aduard bakstenen en dakpannen bakten in het Tichelwerk bij de Molenbrug in Foxwolde niet berust op historische feiten. Het klooster heeft in de

Tichelwerken langs het Peizerdiep

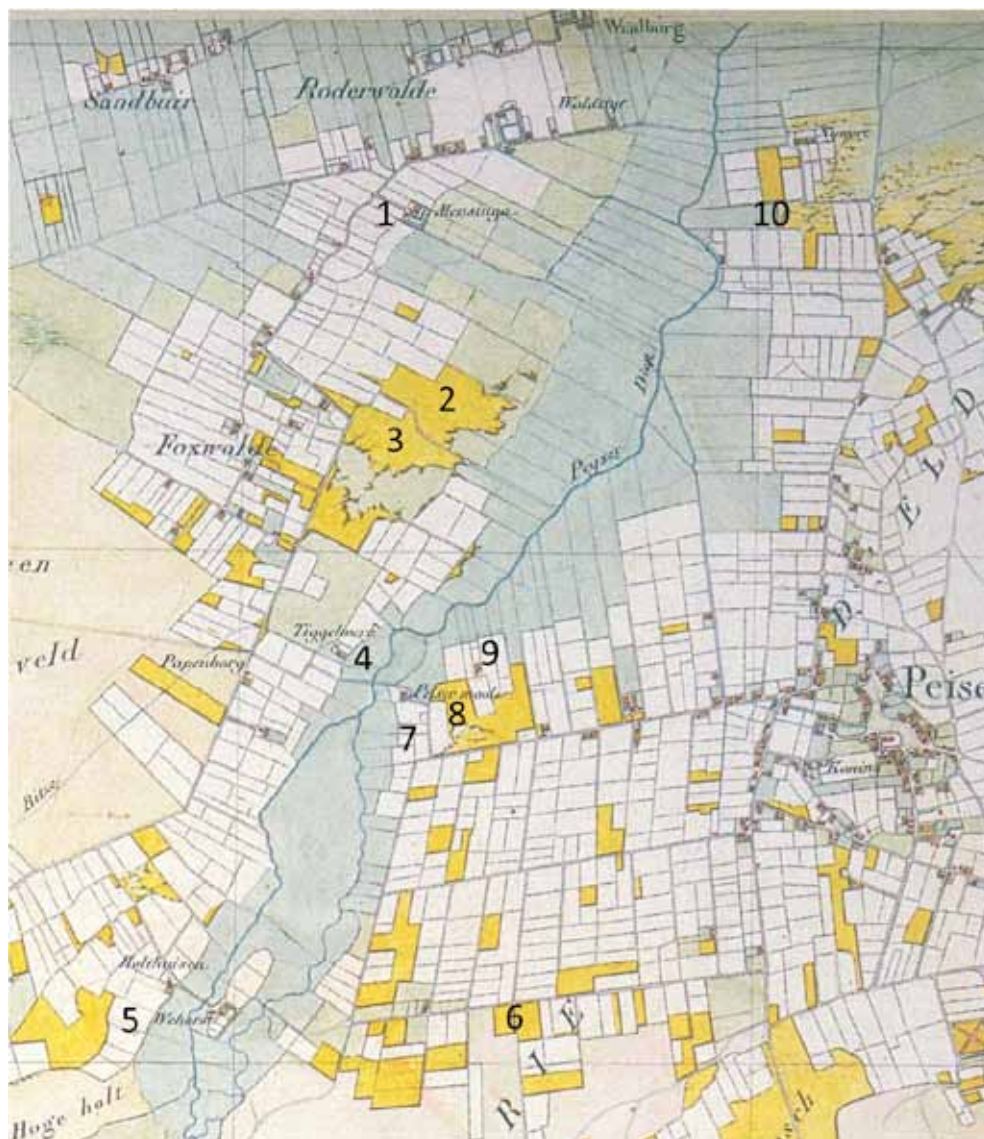

Fig. 18. Legenda: 1. Huis van Jacob Lyckels, de tichelaar van Adolf Ripperda, het latere Mensinga 2. De Leemdobben met tichelwerk 3. Tichelwerk langs de Hemdijk 4. Tichelwerk aan de Molenbrug 5. Tichelwerk bij de Wehorst 6. Tichelwerk van Wigbold Lewe 7. Het Westerse tichelwerk 8. De molen van Adolf Ripperda c.s. 9. Het Oosterse tichelwerk 10. De Stenhorsten (M.J. Versfelt en M. Schroor, *De Franse kaarten van Drenthe en de noordelijke kust, 1811-1813, 2001, kaart 3*).

Middeleeuwen weliswaar een grote rol gespeeld in de ontwikkeling van de baksteen- en pannendustrie in Noord Drenthe, maar was in Foxwolde alleen actief in de noordelijke Leemdobben. Het klooster huurde het recht om potaarde te winnen gedurende opeenvolgende termijnen van dertig jaren, maar was geen eigenaar van de gronden. Het Aduarder klooster had zeker geen voorwerk in Foxwolde. De rol van het St. Bernardusklooster in deze streek was uitgespeeld voor het midden van de zestiende eeuw. Behalve het Aduarder Klooster heeft het Convent van Bergum directe belangen gehad in de pannembakkerij aan het Moleneind, van omstreeks 1522 tot 1559.

Naast grote opdrachtgevers zoals kloosters en kerkelijke instellingen waren ook particulieren actief op de baksteen- en dakpannenmarkt. Uit bronnen blijkt dat adellijke families zoals de Lewes van Peize en de Van Ewsums van Mensinge in Roden al voor het einde van de vijftiende eeuw eigen tichelovens hadden aan weerszijden van het Peizerdiep. In de eerste helft van de zeventiende eeuw pikten bevriende kapitaalkrachtige investeerders uit de omgeving graag een graantje mee. Deels door uitputting van de potkleilagen, deels door verminderde vraag naar bakstenen verdwenen de tichelwerken langs het Peizerdiep. De laatste vuren werden gedooft kort na het midden van de zeventiende eeuw.

Noten

- 1 Huisman, H., *Glinsterzand en zwarte potklei*, artikel gepubliceerd op www.kijkeensomlaag.nl.
- 2 Arntz, W.J.A., 'De Middeleeuwse baksteen', in: *BKOB*, 1971, vol. 70, p. 98-103.
- 3 Boer, D.E.H. de, *Emo's reis. Een historisch culturele ontdekkingsstocht door Europa in 1212*, Leeuwarden 2011. p. 25.
- 4 Zuidema, W. en J. Douma, *Emo en Menko. Kronieken van de abdij Bloemhof te Wittewierum*, Groningen 1974.
- 5 Moolenbroek, J. van, *De abtenkroniek*, p. 258 e.v.
- 6 Moolenbroek, J. van, *De abtenkroniek*, p. 265.
- 7 Eijk. R. van, *Verborgten werkers*, p. 31.
- 8 Driessen, R.K., *Monumenta Groningana veteris aevi inedita*, akte 014, Groningen 1822.
- 9 Coert, G.A., *Stromen en schutten*, p. 35.
- 10 Coert, G.A., *Stromen en schutten*, p. 42.
- 11 Kooper, J., *Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen*, 1939, p. 81-82.
- 12 Drents Archief (DA), Regesten, 14 mei 1563. Deze kanalisatie vond plaats ter hoogte van de het perceel de Reitbus, tegenover het Groot Waal. *Kadastrale Atlas Drenthe*, 1832, sectie B, nrs. 85 en 85.
- 13 Dijk-van Eerden, G.J. van, *Rekening en verantwoording*, p. V-VI.
- 14 DA, Archief NH gemeente Roderwolde, toegangsnr. 392, inv.nr. 236.
- 15 Peters, C.H., 'Onze Middeleeuwsche kerken', in: *Groningsche Volksalmanak*, 1917.
- 16 Giffen, A.E. van, 'Oudheidkundige aantekeningen over Drentsche vondsten VII. Een Laatmiddeleeuwse steenoven en oude nederzettingssporen bij Erm, gem. Sleen.', in: *NDVA* 58, 1940, p. 182-190. Zie ook H. Praamstra, 'Sporen van Laatmiddeleeuwse tichelbedrijven aan het Selwerderdiepje bij Groningen', in: *GVA*, p. 127-144.
- 17 Battjes, J., 'Het vergeten bouwvlak', p. 48.
- 18 De naam van de boerderij 'de Treestukken' (Roderwolderweg 4) zou een verwijzing kunnen zijn naar het vroegere gebruik van het perceel. (De huidige bewoner J. Arends vertelde dat deze naam van oudsher hoorde bij het perceel naast de boerderij).
- 19 Jansen, B., *Van tichelwerk naar steenfabriek, Eindhoven 1991*.
- 20 Battjes, J., 'Het vergeten bouwvlak', p. 46 e.v. Zie ook www.panovenmeddo.nl.
- 21 Moolenbroek, J. van, *De abtenkroniek*, p. 344.
- 22 Zie het rapport van het Kenniscentrum Landschap van de RUG, E.W. Kuiper, *Een paradijs in de kop van Drenthe. Landschapsbiografie van Terheijl bij Roden*, Groningen 2014.
- 23 Groninger Archieven (GA), Familiearchief Van Ewsum, toegangsnr. 696, inv.nr. 0586, registernr. 204, 1531.
- 24 Menno Doema was verwant via zijn vrouw aan Sicke Benninge, de Groninger geschiedschrijver.

- 25 (Jasper van Marwijk, stadhouder van Groningen) onderrigt, dat de Keizerlyke bevelhebber, Johan van Wassenaer, door Sigerswolde in Vredewold wilde breeken, vroeg hy van de Stad eenig geschut, om de doortogten te bezetten. Maar Wassenaer, dat voornemen om den moerassigen grond aldaar vaaren latende, trok langs Bakkeveen naar Roon, en Roonwolde, in: *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden*, Amsterdam 1783, p. 333.
- 26 Ent, L. van der, 'Contributie aan de vijand. Belasting in de Tachtigjarige oorlog', in: *Waardeel*, jrg. 18, nr. 2, 1998, p. 1-10.
- 27 GA, Familiearchief Van Ewsum, inv.nr. 0587, registnr. 531, 1558.
- 28 Met het nye *deep* wordt mogelijk het nieuwe kanaal bedoeld dat in het midden van de zestiende eeuw werd gegraven ter vervanging van een gedeelte van de Leke, de grensrivier tussen Groningen en Drenthe, ten zuidwesten van Nienoord. Zie Jan Bolling e.a., *De Leek, de geschiedenis*, Leek 2000, p. 51 e.v.
- 29 DA, Huisarchief Mensinge te Roden, toegangsnr. 0616, inv.nr. 1646.
- 30 Dijk, A. van, 'Het huis Mensinga te Roderwolde', in: *De Clockeslagh*, jrg. 3, nr. 2, nov. 2011.
- 31 DA, Oude Staten Archieven (OSA), inv.nr. 845.210, Grondschattingsregister van Roden, 1642.
- 32 DA, OSA, Archief van de Etstoel, 8 nov. 1687, Kaart van de Zuiderweilanden door Regemortes, opgemeten in 1656.
- 33 DA, Huisarchief Mensinge te Roden, inv.nr. 1646, 24 maart 1634.
- 34 GA, Familiearchief Van Ewsum, inv.nr. 524-527, reg.nr. 082, 1492.
- 35 GA, Familiearchief Van Ewsum, inv.nr. 524-527, reg.nr. 182, 1526.
- 36 GA, Familiearchief Van Ewsum, inv.nr. 638. De familie Knasse *int holt* wordt als naaste buur van de Wehorst genoemd in een acte uit 1529, inv.nr. 510. Vermoedelijk stond hun huis op de plaats van het huidige oude Holthuizen. Zie voor meer gegevens over de familie Knasse: J.W. Schaap, 'Het adellijke Drentse geslacht Knasse', in: *De Nederlandsche Leeuw*, Den Haag 1983, p. 472 e.v.
- 37 Alma, R., 'Lijst van uitgaven voor de bouw van een nieuw huis, 1540-1551', transcriptie, in: V.E.J. Jonkheid, *Havezate Mensinge en haar bewoners*, Groningen 2015, p. 199 e.v. Het origineel wordt bewaard in het familiearchief Van Ewsum, inv. nr. 696, reg.nr. 612.
- 38 De waarde van 1 Rijdergulden was 30 Groningse stuivers. Zie P. Brood (red.), *Speurwerk*, 1988, p. 125. Ten noorden van de Tichelwerkbrug over het Aduarderdiep ter hoogte van Leegkerk heeft tot ca. 1596 een tichelwerk gestaan waar een zekere Doe Ticheler stenen bakte. Deze ticheler zou dezelfde kunnen zijn als Doe Ticheler die hierboven wordt genoemd. Zie W.W. Kat, 'Tichelwerk', p. 15-17.
- 39 We mogen aannemen dat deze Leffert dezelfde tichelaar uit Foxwolde is die in 1551 een huurcontract tekende met het convent van Bergum en die in een latere huurakte van Johan van Ewsum met de gebroeders Johan en Harmen Wolters uit 1566 genoemd wordt.
- 40 Hartgerink-Koomans, M., *Het geslacht Ewsum*, p. 207-215.
- 41 Jonkheid, V.E.J., *Havezate Mensinge*, p. 207.
- 42 GA, Familiearchief Van Ewsum, inv.nr. 708.
- 43 Feith, J.A., 'Arbeidsloon in de 16e eeuw', in: *Drentse Volksalmanak*, 1892, p. 152-159.
- 44 De naam Carslotingegoet kan verwijzen naar Hermannus Corslotinc, die omstreeks 1335 een Groninger pond moest betalen aan het Domkapittel te Utrecht. In: P.J. Blok e.a. *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe*, Register van inkomsten van het Domkapittel te Utrecht, nr.340. Deze Hermannus had meerdere bezittingen in Leutingewolde en Roden e.o.
- 45 Lonsain, B., 'De Spijker in Roden', in: *NDVA* 1892, p. 50-66.
- 46 GA, Familiearchief Van Ewsum, inv.nrs. 524-527, ca. 1533. Herman de Mepsche, prior van Bergum, heeft de goederen onder Roden nagelaten aan Duthmar Mensema, Doe Vrese, Roleff Butinge, Grete Heppinge, Johan Schaginge en Johan Butinge.
- 47 Hartgerink-Koomans, M., *Het geslacht Ewsum*, p. 209-211.
- 48 GA, Familiearchief Van Ewsum, inv.nrs. 524-527, 1551.
- 49 GA, Familiearchief Van Ewsum, inv.nr. 638. Zie ook M. Hartgerink-Koomans, p. 209 e.v.
- 50 GA, Familiearchief Van Ewsum, inv.nr. 701.
- 51 DA, OSA, Archieven van de Etstoel, Drost & Gedeputeerden, 12, VII-53-2/3/4.
- 52 DA, OSA, Archieven van de Etstoel, 7 juni 1664.
- 53 DA, OSA, Grondschattingsregister van Peize 1664, inv.nr. 845.214.

- 54 DA, Archief NH Gemeente Roden, toegangsnr. 0386, inv.nr.132.
- 55 Formsma, W.J. e.a., *De Ommelander borgen & Steenhuizen*, Groningen 1897, p. 56-57. Paulinus Josephus Antonius van Oldeneel was commandant van het patriottische exercitiegezelschap *Voor onze duurste panden* (VODP) in Groningen. Dit vrijcorps heeft in Groningen een belangrijke rol gespeeld in de overgang naar de Franse tijd.
- 56 DA, Archief van de marke van Peize, toegangsnr. 0543, inv.nr. 1. Een transcriptie van het verslag van de overeenkomst van 15 juli 1577 tussen de markegenoten van Peize tot scheiding van de marke bevindt zich in J. Heringa e.a., *Drentse rechtsbronnen*, Zutphen 1981, p. 151 e.v.
- 57 DA, Huisarchief Mensinge, inv.nr. 1742 (charter).
- 58 DA, OSA, toegangsnr. 0001, inv.nr. 825.
- 59 DA, Huisarchief Mensinge, inv.nr. 1646.
- 60 DA, Archief van de Etstoel, 4-8-1610.
- 61 *Kadastrale Atlas Drenthe, 1832*, Gemeente Peize, sectie E, nrs. 1092-1108.
- 62 DA, OSA, Grondschattingsregisters van Peize, inv.nrs. 845.182-188.
- 63 DA, OSA, Archief van de Etstoel, 12-47-1645.

Literatuur

- Arntz, W.J.A., 'Tijdstip en plaats van ontstaan van onze middeleeuwse baksteen', in: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*. 1954, 6^e serie 7, p. 29-31.
- Arntz, W.J.A. 'Middeleeuwse baksteen', in: *BKNOB*, 1971, dl. 70, p. 98-103.
- Battjes, J., 'Het vergeten bouwvlak', in: *Een andere kijk op grofkeramiek*, Makkum 2013, p. 44-75.
- Bieleman, J., *Boeren op het Drentse zand. 1600-1910*, Utrecht 1987.
- Binnendijk, K., *Houden, keren & schipperen. Aduard, het klooster en het water*, Aduard, 2^e druk, 2009.
- Buursma, A., 'Makkumer tichelwerken in de zeventiende eeuw', in: *De vrije Fries*, dl. 74, Leeuwarden 1994.
- Coert, G.A., *Stromen en schutten, vaarten en voordren. Geschiedenis van de natte waterstaat in Drenthe (1400-1985)*, Meppel 1992.
- Deijk, A. van, *Romaans vademecum. Een tocht langs het romaans in de Eems Dollard Regio*, Bedum 1993.
- Diemel, B., *Stainrood*, Aduard 2006.
- Dijk, E. en L. Dijk, Oost-Indië-Terheijl, in: *Noorderbreedte*, 3, Groningen 2001, p. 32-36.
- Dijk-van Eerden, G.J. van, *Rekening en verantwoording. Het kerkvoogdenboek van Roderwolde. 1538-1608*, Assen 2002.
- Eijk, R. van, en J. de Vries, *Verborgten werkers. Lekenbroeders in Aduard*, Aduard 2010.
- Elerie, H. en Th. Spek (red.), *Van Jeruzalem tot Ezelakker. Veldnamen als levend erfgoed in het Nationaal Landschap Drentse Aa*, Utrecht 2009.
- Ent, L. van der, 'Contributie aan de vijand. Belasting in de Tachtigjarige Oorlog', in: *Waardeel*, 18-2 (1998), p. 1-9.
- Hartgerink-Koomans, M., *Het geslacht Ewsum. Geschiedenis van een jonkersfamilie uit de Ommelanden in de 15^e en 16^e eeuw*, Groningen 1938.
- Hengst, P. den, 'De archeologische opgraving (1964) in de Grote Kerk van Emmen. Sporen van het vroege christendom in Drenthe', in: *Nieuwe Drentse Volksalmanak*, dl. 130, Assen 2013.
- Heringa, J. e.a., *Geschiedenis van Drenthe*, Meppel 1985.
- Heringa, J., 'De buurschap en haar marke', in: *Drentse Historische Studiën*, dl. V, 1982.
- Hollestelle, J., *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*, Arnhem 1976.
- Janse, A., *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum*, Hilversum 1991.
- Kat, W.W., 'Tichelwerk in Leegkerk', in: *Op de hoogte*, vol. 5, 2006.
- Moolenbroek, J. van, en J.A. Mol, m.m.v. J.A. Loer., *De abtenkroniek van Aduard*, Hilversum 2010.
- Muskee, H., *De teloorgang van het klooster Aduard*, Aduard 2011.
- Muskee, H., *Dochters van Aduard. Familieverbanden binnen de Cisterciënzer Orde*, Aduard 2014.
- Praamstra, H., 'Sporen van Laat-middeleeuwse tichelbedrijven aan het Selwerderdiepje bij Groningen', in: *Groningse Volksalmanak*, 1958, p. 127-144.
- Roelfsema, E.H., *De klooster- en proosdijgoederen in de provincie Groningen*, Groningen 1928.
- Romein, T.A., *Hervormde predikanten van Drenthe, sedert de Hervorming tot in 1861*, Groningen 1861.

- Steensma, R., *Vroomheid in hout en steen*, Baarn 1966.
- Tromp, C. (red.), 'Groninger Kloosters', in: *Groninger Historische Reeks 5*, Assen 1989.
- Vermeer, G., *Kloosters van baksteen. De architectuur van de hervormingsorden in Nederland tot omstreeks 1300*, dissertatie Universiteit van Amsterdam, 1999.
- Vermeulen, R.A.J., 'Baksteenformaten door de jaren heen', in: *Een andere kijk op grofkeramiek*, Makkum 2013.
- Versfelt, M.J. en M. Schroor, *De Franse kaarten van Drenthe en de noordelijke kust (1811-1813)*, Groningen 2001.
- Versfelt, M.J. en M. Schoor, *De Atlas van Huguenin. Militair-topografische kaarten van Noord-Nederland. 1819-1829*, Groningen 2005.
- Westra, E., *Sf. Bernard in de klei*, Groningen 1990.
- Zuidema, W. en Douma, J., *Emo en Menko. Kronieken van de abdij Bloemhof te Wittewierum*, Utrecht 1974.

Ada van Dijk-Van Eerden
 Roderwolderweg 25
 9314 TB Foxwolde
 25.vaneerden@hetnet.nl

G.J. van Dijk (1946) is amateurhistoricus met een bijzondere belangstelling voor de cultuurhistorie van Roderwolde en omgeving. Van haar zijn meerdere publicaties verschenen over de geschiedenis van Roderwolde (1989 en 2012) en over oude huizen in Roderwolde (2008-2012). In 2002 verscheen *Het kerkvoogdenboek van Roderwolde, 1538-1608*. Een groot gedeelte van haar artikelen is gepubliceerd op www.dekleibosch.nl.

